

Nu dan echt een Volkspartij.

Het succes van de VVD in de jaren zeventig en begin jaren tachtig verklaard.

Masterscriptie

Leon Scholten

6003524

Dr. Pepijn Corduwener

Master Geschiedenis van politiek en maatschappij

2020-2021

Universiteit Utrecht

21 juni 2021

Aantal woorden: 13.557

Samenvatting

De vraag in dit onderzoek was: Waarom groeide de VVD sterk in de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig? Onder de nieuwe kiezers waren veel katholieken, jongeren en voorheen op de PvdA stemmende mensen. De historiografie behandelt voornamelijk het individu Hans Wiegel, met name zijn stijl en ideologische oppervlakkigheid, de ontzuiling die zich in deze periode voortzette en de polarisatie tussen PvdA en VVD. In dit onderzoek werden de verschillende verklaringen voor het succes in samenhang onderzocht. Als eerste werd behandeld de ideologie van de VVD. Dit gebeurde met behulp van het begrip catch-all party van Kirchheimer. De VVD werd in grote mate een catch-all party. Als tweede was de partijorganisatie onderwerp van onderzoek. Dit vond plaats aan de hand van het concept electoral professional party van Panebianco. Dit is een variant van de catch-all party met aandacht in het speciaal voor de professionalisering van de partijorganisatie. De VVD was grotendeels een electoral professional party geworden. Parallel daaraan werd het toen pas een moderne politieke partij in plaats van een kiesvereniging. Het derde onderwerp was politieke personalisatie volgens Rahat en Kenig, die als gevolg van catch-all kan worden gezien. De VVD personaliseerde sterk, wat die partij een voordeel gaf ten opzichte van andere partijen. De ideologie was het belangrijkste voor het succes. De verandering van de partijorganisatie was van minder belang, mede omdat het gedeeltelijk eerst succes vergde voor het daar aan bij kon dragen. De personalisatie gaf de VVD een voorsprong op andere partijen en droeg zo ook bij aan het succes. De conclusie was niet helemaal in lijn met de historiografie. Een vergelijkend onderzoek was wellicht beter geweest. Naar het liberalisme en Wiegels stijl had meer onderzoek kunnen worden verricht. Dit onderzoek is relevant gelet op de huidige positie van de VVD.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
1. Van Volvo-partij tot Volkspartij	10
2. Van kiesvereniging tot moderne partij	19
3. Wiegel als de VVD	28
Conclusie	37
Bibliografie	40

Inleiding

In een toespraak in Dokkum op 15 maart 1968 verklaarde het kersverse Kamerlid Hans Wiegel dat zijn partij, de VVD, af moest van het beeld dat men vaak had: een partij van de heren met de vesten en de dikke sigaren en soms zelfs een gouden horlogeketting. De VVD zou een volkspartij moeten zijn, maar was er nog altijd niet in geslaagd alle bevolkingsgroepen aan te trekken. Men moest er alles aan doen om van dat beeld af te komen.¹ De VVD behaalde bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1972 onder leiding van Wiegel een grote overwinning. De liberale partij won zes zetels en behaalde er in totaal 22; een groei van ongeveer een derde. Hij was de eerste partijleider van de VVD die niet uit de gegoede burgerij kwam: zijn vader was meubelmaker. Hij had een ‘volkse’ of ‘populistische’ opstelling. Desondanks stak hij zich in driedelig pak met sigaar. Zijn campagne besteedde aandacht aan jongeren vanaf achttien jaar, die toen voor het eerst mochten stemmen omdat de leeftijdsgrens daarvoor nog 21 was. Zelf was hij op 25-jarige leeftijd het jongste Kamerlid tot dan toe geworden. Maar waarschijnlijk nog veel belangrijker was de stem van veel katholieken en voormalige sociaaldemocraten. Desondanks kwam de VVD in de oppositie terecht. Wiegels harde manier van oppositievoeren, die gepaard ging met een beroep op ‘de mensen in het land’, werd door oudere VVD’ers niet gewaardeerd. Bij de kiezers des te meer: in 1977 kreeg de VVD er weer zes zetels bij, met name van voorheen sociaaldemocratisch stemmende mensen. Het ledental van de partij groeide extreem, van zo’n veertigduizend in 1971 naar meer dan honderdduizend in 1982. Vooral na tv-spotjes stond de telefoon roodgloeiend. In de katholieke provincies Noord-Brabant (vervielfvoudiging) en Limburg (verzevenvoudiging) was de groei spectaculair.²

Het doel van dit onderzoek is het verklaren van het succes van de VVD bij de Tweede Kamerverkiezingen en ledenwerving in de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig. De partij werd destijds geleid door de jonge Hans Wiegel. Dan gaat het zowel om de zetelwinst bij Tweede Kamerverkiezingen als ledengroei. De vraagstelling is: Waarom groeide de VVD sterk in de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig?

Volgens Piet de Rooy kon de winst van de VVD in 1971 en 1977 voor een deel worden toegerekend aan Wiegel. Hij maakte gebruik van simplisme. De Rooy haalt Wiegels uitspraak aan dat hij meer van globale idealen dan van ideologieën was, en praktisch ingesteld was: hij was ergens voor of tegen. Hij speelde in op de afkeer in Nederland van de politisering van de samenleving, politiek ging nu over alle machtsverschillen, en mobiliseerde een ‘zwijgende

---

¹ ‘VVD zal zichzelf moeten opfrissen’, *Leeuwarder Courant*, 16 maart 1968.

² Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, ‘Geschiedenis van de VVD in beeld en bron’, <https://vvd-digitaal.dnpp.nl/geschiedenis-van-de-vvd-in-beeld-en-bron>.

meerderheid.’ Wiegel keerde zich tegen de linkse idealen van het kabinet-Den Uyl. De PvdA slaagde er niet in te profiteren van de ontzuiling, de vruchten hiervan vielen grotendeels toe aan de VVD.³ A.D. Huysman stelt dat Wiegel van de VVD een volkspartij maakte. De VVD had de wind in de zeilen dankzij de ontzuiling, de veranderende politieke en economische situatie en de erfenis van de jaren zestig. Wiegel had als politiek natuurtalent het vermogen deze ontwikkelingen in succes om te zetten.⁴ Volgens zijn biograaf Pieter Sijpersma is het Wiegels grootste prestatie geweest de VVD te veranderen in een brede volkspartij. Dit had volgens hem te maken met zijn persoon en achtergrond, maar hij had ook zijn tijd mee. Sijpersma denkt daarbij vooral aan de situatie binnen de VVD zelf, namelijk een roep om verbreding en verjonging.⁵ Henk te Velde beschrijft hoe Wiegel succes boekte door zich tegenover Den Uyl te plaatsen. Wiegel werd Kamerlid in een periode van verkleinende standsverschillen, toch presenteerde hij zich als een heer. Wiegel leek minder afstandelijk en in tegenstelling tot liberalen van oudere stempel ‘sloeg een populaire toon aan’. Wiegel was een beroepspoliticus met een scherpe debatstijl, met theatrale aspecten. Politiek was voor hem geen weg de maatschappij te veranderen, en om ideologie of visie gaf hij niet veel. Wiegel veranderde de VVD van een partij van deftige heren in een ware volkspartij die dichterbij het populisme kwam ‘dan liberalen ooit hadden gedaan.’ Dit deed hij door zich af te zetten tegen de PvdA.⁶ Patrick van Schie plaatst Wiegels succes in de context van de polarisatiestrategie van de PvdA: de confessionele middenpartijen zouden wegwijnen en de meeste kiezers zouden het ‘goede beleid’ van de linkse partijen steunen. De minderheid die het daar oneens mee was kon dan terecht bij de VVD. Zodoende zouden confessionele kiezers naar links of naar rechts moeten uitwijken. Wiegel volgde dezelfde tactiek. Tijdens het kabinet-Den Uyl viel Wiegel deze hard aan. Daarnaast beschuldigde hij de PvdA juist van polarisatie, terwijl de VVD werd gepresenteerd als een redelijk alternatief.⁷ Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman schrijven de groei voor een groot deel toe aan Wiegel. De ontzuiling zorgde voor een wens onder kiezers voor

---

³ Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2005) 240, 258-259, 261.

⁴ A.D. Huysman, ‘H. Wiegel – Maakte van de VVD eerst recht een volkspartij’, in: W.J.A. van den Berg (red.), *Kopstukken van de VVD: 16 biografische schetsen* (Houten 1988) 109-121, aldaar 112-115.

⁵ Pieter Sijpersma, *Hans Wiegel: De biografie* (Amsterdam 2020) 667-669.

⁶ Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) 221-222, 225; Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme: Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010) 261; Henk te Velde, ‘De partij van Oud en Wiegel’, in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar VVD* (Amsterdam 2008) 27-52, aldaar 39-40.

⁷ Patrick van Schie, ‘Rode vlammen en blauw bluswater. VVD-positionering tegenover de PvdA tussen 1971 en 1982’, in: Patrick van Schie (red.), *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen 1995) 127-147, aldaar 127-139.

duidelijke alternatieven. Wiegel deed dit vooral ten opzichte van de PvdA. Deze werd geholpen door de opkomst van Nieuw Links binnen de PvdA. Hij weekte confessionele kiezers los. Hij maakte als opvolger van zijn deftige voorgangers de VVD een volkspartij.⁸ Elders besteedt Voerman aandacht aan de partijorganisatie. Volgens hen veranderde de partij van een kiesvereniging in een moderne politieke partij. Dit ging gepaard met een groei van het aantal afdelingen, een nieuwe bestuurslaag, meer activiteiten en discussie en groeiende macht van zowel de regio's als de partijtop.⁹ Friso Wielenga dicht aan Wiegel een 'antenne' toe voor de gegroeide afkeer van conservatieve zijde van links. Hij wekte de indruk van socialistisch wanbeleid. Wielenga ziet dit als een harde liberale confrontatiekoers met populistische trekken en een antwoord op de polarisatiestrategie van links zoals hij die ziet. Dit mobiliseerde een 'groeende tegenstroom.' De VVD kwam versterkt uit de ontzuiling en polarisatie.¹⁰ Er worden in de historiografie dus in wisselende combinaties verschillende verklaringen voor het succes van de VVD genoemd: het individu Hans Wiegel – met name zijn stijl en gebrek aan ideologische felheid; de polarisatie tussen VVD en PvdA; de ontzuiling die potentiële nieuwe kiezers opleverde; en de uitbouw van de VVD als organisatie. Dit onderzoek is een aanvulling op de historiografie, niet omdat er een volledig nieuwe verklaring als alternatief wordt gecreëerd, maar omdat deze verschillende mogelijke verklaringen in samenhang worden onderzocht. Hieruit zou kunnen blijken wat het doorslaggevende element was. Dit gebeurt aan de hand van politicologische theorieën.

Uit de historiografie wordt duidelijk dat, alhoewel Wiegel niet veel had met brede maatschappijvisies, zijn politieke stellingname en standpunten belangrijk waren als verklaring voor het succes van de VVD. Daarom kan het onderwerp ideologie helpen te verklaren waarom de VVD succesvol was in de jaren zeventig en begin jaren tachtig. Het eerste hoofdstuk van het betoog is hierop gericht. Er wordt gebruik gemaakt van het politicologische begrip 'catch-all party', bedacht door Otto Kirchheimer. In de jaren vijftig en zestig erodeerden traditionele sociale breuklijnen, in Nederland was dit de ontzuiling. Met de ontwikkeling van massamedia konden partijleiders alle kiezers aanspreken, die steeds meer consumenten en steeds minder deelnemers werden en daardoor vaker zwevend. Partijen stonden daardoor onder druk om een catch-all party te worden, welke opkwam in de jaren zestig. Een catch-all party zal naar verwachting dus electoraal succes boeken. Een dergelijke partij heeft vijf kenmerken, waarvan er hier drie gebruikt worden. Hierbij relevante

---

⁸ Gerrit Voerman, *De VVD visueel* (Groningen 2008) 94-95; Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman: *40 jaar vrij en verenigd: Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie* (Houten 1988), 108-109.

⁹ Gerrit Voerman en Erwin Dijk, "Van kiesvereniging tot moderne politieke partij", in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar VVD* (Amsterdam 2008) 93-136, aldaar 109-113.

¹⁰ Friso Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009) 263.

primaire bronnen zijn geschriften van Wiegel of van de VVD die noties over de ideologie van de partij bevatten. Ten eerste is er een drastische vermindering van de ideologische bagage. Tactische overwegingen voor de korte termijn voeren de boventoon. Hierbij relevant is werk van Wiegel: hij had immers de leiding over de ideologische boodschappen van de VVD. In hoeverre vond hij ideologische visies belangrijk? Ten tweede wordt de positie van de top binnen de partij versterkt, en wordt hun doen en laten beoordeeld op hun bijdrage aan de efficiëntie van het sociaal systeem en niet de identificatie met de doelen van hun specifieke organisatie. Hierbij kan gebruik worden gemaakt van politieke standpunten, bijvoorbeeld zoals verwoord in verkiezingsprogramma's. In hoeverre gaan ze over zaken die iedereen aangaan? Daarnaast kan gekeken worden of VVD'ers iets hebben gezegd over hoe ze onderwerpen en standpunten daarover bepaalden. Ten derde wordt er geen nadruk wordt gelegd op een sociale groep of klasse, daarentegen probeert de partij kiezers te rekruteren uit de gehele bevolking. Bronnen die hierbij passen zijn verkiezingsprogramma's en secundaire literatuur. Welke teksten duiden erop dat de VVD nieuwe kiezers aan zich wilde binden, buiten de oude zuil?¹¹ Op basis van deze drie punten kan onderzocht worden in hoeverre de VVD een catch-all party is geworden in de onderzochte periode. Dit kan op zijn beurt het succes van deze partij mede verklaren.

Iets wat in zijn algemeenheid verwaarloosd wordt in de historiografie is de partijorganisatie zelf, terwijl de partij wel uitgroeide tot een gigantische vereniging van meer dan honderdduizend leden - en dat in een tijd waarin de massapartij juist onder druk stond. Dit onderzoek kijkt hier wel naar als onderdeel van de verklaring van het succes. Een hervormde partij kan immers helpen bij het vergaren van groter succes. Het vormt het tweede hoofdstuk binnen het betoog. Gebruikt hierbij wordt het begrip 'electoral professional party', een variant op de catch-all party. De bedenker Angelo Panebianco vond het volgende: 'Kirchheimer's analysis [...] only treats implicitly a problem which we consider to be of the utmost importance: the increasing *professionalization* of party organisations.' Een dergelijke partij verschilt ten eerste van een catch-all party op het punt dat de organisatie van een electoral professional party bestaat uit professionals en consultants in plaats van partijbureaucraten. Ten tweede is het een electorale partij in plaats van een ledenpartij, met zwakke verticale banden en een beroep op een 'opinie-electoraat' in plaats van een 'electoraat van toebehoren'. Ten derde zijn volksvertegenwoordigers belangrijk en is er sprake van persoonlijk leiderschap, in plaats van een hoofdrol voor interne leiders en collegiaal leiderschap. Ten vierde wordt ze gefinancierd door de overheid en belangengroepen, in plaats van leden en verwante organisaties. Ten vijfde wordt de nadruk gelegd op leiderschap en politieke kwesties en vervullen carrièremakers een centrale rol, in plaats van een nadruk op ideologie en een centrale rol voor de

---

¹¹ Otto Kirchheimer, *Politics, Law and Social change* (New York 1969) 360-361.

‘gelovigen’.¹² De bijpassende primaire bronnen zijn documenten over de partijorganisatie, zoals jaarverslagen en statuten. Dit kan aangevuld worden met literatuur. Gezocht moet worden naar veranderingen of hervormingen binnen de partij. Deze kunnen mogelijk worden verbonden aan één van de vijf kenmerken. Er is echter een probleem: de VVD was voor de onderzochte periode helemaal geen mass bureaucratic party. In tegendeel, zoals ook in de historiografie gezien werd de VVD nu pas een moderne partij in plaats van een kiesvereniging. Daarom is er tweede parallelle ontwikkeling die ook behandeld wordt. Hierbij worden de primaire bronnen en de literatuur doorzocht op tekenen van organisatorische uitbouw van de partij, die niet onder één van de vijf kenmerken vallen. Zodoende kan bepaald worden in hoeverre de partij veranderde in een electoral professional party zoals gedefinieerd door Panebianco. Dit kan helpen het succes van de partij mede te verklaren.

De historiografie slaat terecht acht op de stijl en politieke vaardigheid van Wiegel, maar negeert de personalisatie van de politiek waarvan hij in de Nederlandse politiek een pionier was. Dit onderzoek besteedt hier wel aandacht aan als derde en laatste hoofdstuk van het betoog. Het relevante sociaalwetenschappelijke begrip is hier politieke personalisatie: Het politieke belang van de politicus neemt toe terwijl dat van de partij afneemt. Personalisatie heeft verschillende oorzaken. Eén daarvan is medialisering, de vergrote rol van de media in het sociaal proces. De belangrijkste exponent hiervan is de (in de onderzochte periode opkomende) televisie, die mensen makkelijker letterlijk in beeld brengt dan partijen of ideeën. Een andere is partijverandering. De personalisatie en de catch-all party kwamen allebei op in de jaren zestig, waarbij consensus is dat de eerste als het gevolg van de tweede moet worden gezien. Het is echter ook een mogelijkheid dat de twee elkaar hebben versterkt. Het eerste type is institutionele personalisatie, welke niet relevant lijkt voor dit onderzoek. Een tweede type is mediapersonalisatie. Deze kan bestaan bij (gecontroleerde) presentatie. Relevante primaire bronnen hierbij zijn teksten of andere uitingen afkomstig van de VVD en bedoeld voor de openbaarheid, bijvoorbeeld verkiezingsprogramma's. In hoeverre ligt de nadruk op Wiegel, in plaats van zijn partij? Deze kan ook bestaan bij (ongecontroleerde) verslaglegging. De primaire bronnen hierbij zijn journalistieke werken over de VVD of Wiegel, hoofdzakelijk krantenartikelen. Dan moet dezelfde vraag gesteld worden. Het derde type is gedragspersonalisatie. Een politicus is meer een individu dan een teamspeler en neemt zelfstandig beslissingen over beleid. Omdat dit vooral over interne machtsverhoudingen gaat, moet gedacht worden aan bronnen van de hand van betrokkenen. Daarnaast worden politici voor kiezers belangrijker dan partijen. Omdat het hier gaat over grote groepen mensen in plaats van individuen,

---

¹² Angelo Panebianco, *Political parties: organization and power* (Cambridge 1988) 264-265.

is het onderzoek op dit punt vooral aangewezen op literatuuronderzoek.¹³ Zo kan bepaald worden in hoeverre de VVD zogezegd personaliseerde als haar lijsttrekker Hans Wiegel. Dit kan op zijn beurt helpen het succes van de VVD in zijn tijd te verklaren.

---

¹³ Gideon Rahat en Ofer Kenig, *From Party Politics to Personalized Politics? Party Change and Political Personalization in Democracies* (Oxford 2018) 117-121, 125-129, 241.

1. Van Volvo-partij tot Volkspartij

Het doel van dit onderzoek is te verklaren waarom de VVD in de jaren zeventig en begin jaren tachtig sterk groeide. Dit gebeurt aan de hand van drie deelonderwerpen. Het eerste onderwerp is zoals in de inleiding vermeld ideologie. Wiegel had niet veel affiniteit met vergezichten, en het ging hem vooral om de kiezer. Binnen de bestaande historiografie wordt vooral uitgegaan van de persoon van Wiegel en zijn houding en stijl. Een uitzondering is Henk te Velde in *60 jaar VVD* geredigeerd door Patrick van Schie en Gerrit Voerman. Zij spreken van Wiegels heldere en simpele taal, zijn focus op electorale overwegingen en gebrek aan stevige ideologische overtuigingen. Hij maakte gebruik van polarisering tegenover links, zo maakte hij van de VVD een volkspartij – niet door de ideeën van de partij te veranderen. Dit was zijn grote doorbraak.¹⁴ Patrick van Schie in *Tussen polarisatie en paars* focust, ingevolge het onderwerp van deze bundel, op de relatie tussen VVD en PvdA. Belangrijk hierbij is de polarisatiestrategie van de PvdA: ‘De progressieven stonden een goed beleid voor en zouden daarom door de meerderheid van de kiezers worden gesteund; degenen die zich tegen de juiste koers van links verzetten, zouden in deze optiek een onderdak vinden bij de VVD.’ De confessionele partijen zouden ondertussen wegglijnen. Wiegel had zelf ook een polarisatiestrategie: hij probeerde tegenstanders, bijvoorbeeld onder confessionele kiezers, van een kabinet-Den Uyl te overtuigen om VVD te stemmen. Van Schie heeft ook aandacht voor de kritiek er binnen de VVD was op oppositieleider Wiegel.¹⁵ De gebrekkige historiografie laat onverlet dat politieke standpunten uiteraard van belang waren voor het succes van de VVD. Het theoretisch verklaarmodel waarvan in dit hoofdstuk gebruik wordt gemaakt is de *catch-all party* zoals Otto Kirchheimer die zag. Dit is een partij die zoveel mogelijk kiezers wil winnen in plaats van een vehikel te zijn van een bepaalde sociale groep. Hij kent vijf eigenschappen toe aan een dergelijke partij, waarvan er in dit hoofdstuk drie gebruikt worden om aan de hand van dit thema de onderzoeksvraag mede te beantwoorden. Elk kenmerk wordt apart behandeld. Op basis van primaire bronnen en literatuuronderzoek wordt onderzocht in hoeverre de VVD er in de onderzochte periode aan voldeed.

Ten eerste is er een drastische vermindering van de ideologische bagage. Tactische overwegingen voor de korte termijn voeren de boventoon.¹⁶ In maart 1968 kwam het pamflet *Een partijje libre* van Wiegels hand uit, een toespeling op biljart. Bij het verbreden van de VVD (zie hieronder) was een ‘hernieuwde formulering van verschillende, essentiële politieke zaken rakende

---

¹⁴ Te Velde, ‘De partij van Oud en Wiegel’, 38-43.

¹⁵ Van Schie, ‘Rode vlammen en blauw bluswater’, 127-139.

¹⁶ Kirchheimer, *Politics, Law and Social change*, 360.

programma punten' als eerste stap nodig. 'Pragmatische partijen' wees Wiegel af. Een groepering zonder 'basis-filosofie' riskeert in 'opportunistisch vaarwater terecht te komen'. Pragmatisme alleen leidde tot een politiek van dag tot dag. Een partij moest juist haar beginselen op een zo pragmatisch mogelijke manier proberen om te zetten in daden. Een 'toekomstig maatschappij-ideaal' was nodig voor een partij die haar kiezers iets wilde bieden.¹⁷ (Desalniettemin was een *afgerond* maatschappij-ideaal niet mogelijk binnen een liberale visie.¹⁸)

Ten tweede wordt de positie van de top binnen de partij versterkt, en wordt hun doen en laten beoordeeld op hun bijdrage aan de efficiëntie van het sociaal systeem i.p.v. de identificatie met de doelen van hun specifieke organisatie.¹⁹ Ten aanzien van concrete politieke zaken schreef Wiegel in *Een partijtje libre* over de sociale zekerheid waar op dat moment veel mee gefraudeerd werd, en het onderwijs waar kinderen uit lagere milieus niet altijd op de juiste plek terechtkwamen.²⁰ De Tweede Kamerverkiezingen van 1972 kwamen relatief onverwacht, omdat het zittende kabinet-Biesheuvel snel was gevallen. Zodoende was er weinig tijd om een verkiezingsprogramma voor te bereiden. De VVD kwam met een 'Urgentieprogramma', bestaande uit negen hoofdpunten. Bij het opstellen hiervan was gebruikgemaakt van het beginselprogramma *Liberaal Manifest* uit dat jaar en het vorige verkiezingsprogramma. Dit alles op voorstel van lijsttrekker Wiegel. Ook hier is aandacht voor goed onderwijs en buitenschoolse activiteiten. Daarnaast moet de inflatie worden bestreden, en is economische groei noodzakelijk voor toenemende welvaart en werkgelegenheid. 'Behoorlijk onderdak' is voor iedereen noodzakelijk. Goede sociale voorzieningen zijn noodzakelijk, misbruik moet scherp tegengegaan worden.²¹ Door Jan Hoedeman gevraagd hoe hij zijn thema's voor het oppositievoeren koos, antwoordde Wiegel: 'Ik koos ze in wezen met mijn vingertoppen. Ik las de krant, voerde gesprekken in het café, discussieerde in de zalen. Als ik een spreekbeurt had, gingen we van tevoren met het bestuur eten en dan hoorde ik ze uit: wat vonden ze van het kabinetsbeleid, waar moest de VVD aandacht aan geven? Het was een kwestie van receptief luisteren naar wat er leefde. Ik beschouwde de thema's ook als eye-catchers [sic] in de richting van potentiële kiezers. De VVD was dan wel met zes zetels gegroeid, maar er viel voor ons veel meer te halen.'²²

---

¹⁷ Hans Wiegel, *Een partijtje libre* (Den Haag 1968) 37-39.

¹⁸ Ibidem, 50.

¹⁹ Kirchheimer, *Politics, Law and Social change*, 360.

²⁰ Wiegel, *Een partijtje libre*, 50-55, 57-58.

²¹ Hoofdbestuur VVD, *Urgentieprogramma 1972* (Den Haag 1972); Sijpersma 202-203.

²² Jan Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht* (Den Haag 1993), 201-202.

Ten derde wordt er geen nadruk wordt gelegd op een sociale groep of klasse, daarentegen probeert de partij kiezers te rekruteren uit de gehele bevolking.²³ In 1962 werd het Liberaal Democratisch Centrum opgericht, een organisatie binnen de linkerkant van de VVD. In 1963 schreef Wiegel een uitgebreide historie van de VVD in *De Driemaster*, het blad van de liberale jongerenorganisatie JOVD. Hij meende dat de partij losjes georganiseerd was. De verkiezingsnederlaag van dat jaar had als voornaamste oorzaak dat men zich niet had ontwikkeld tot een ‘waarlijk sociaal-progressieve partij’. De kiezers zagen de VVD nog altijd als partij voor de welgestelden. Het LDC deed nuttig werk, maar verjonging en vernieuwing (volgens hem niet hetzelfde) was de weg naar grotere groei.²⁴ In het midden van de jaren zestig groeide binnen de VVD de wens naar electorale verbreding. Dit was nodig om een factor van betekenis te blijven en het liberalisme het landsbestuur te laten beïnvloeden. Tweede Kamerlid Henk Vonhoff wilde moderniseren en was één van de eersten die zich keerden tegen oprichter Pieter Oud. Partijbestuurder Haya van Someren wilde dat de VVD niet alleen een partij bleef van ‘ons soort mensen’. Fractievoorzitter in de Eerste Kamer Harm van Riel had een populistische insteek en hetzelfde doel voor ogen.²⁵ In 1967 werd Wiegel secretaris van het Liberaal Beraad, waar mensen van het LDC en de JOVD, lid van waren. Volgens Reinier Heijting, die Wiegel introduceerde in de VVD en de politiek maar later één van de oprichters werd van D66, zegt hierover: ‘Hans deed daar wel vergaande uitspraken. Hij was van mening dat de partijleiding door de jongeren tot hervormingen moest worden gedwongen. En de VVD als partij vond hij geen heilig huis. Desnoods zou dat moeten worden afgebroken, om de partij verder te kunnen verbreden. Daar is het, zoals bekend, nooit van gekomen.’²⁶ Als kandidaat-Kamerlid zei Wiegel in 1967 tegen een verslaggever dat de VVD er ook voor de gewone man was. Als men er in zou slagen de kiezers duidelijk te maken dat ze opkwam voor mensen die bereid waren te werken en sparen zou de VVD sterk groeien. Hij meende dat zijn partij de enige was die constant won bij het veranderen van het politieke landschap. Hij noemde als voorbeeld de deconfessionalisering bij de KVP, waar de VVD volgens hem veel nieuwe stemmen kon verwachten.²⁷

Tijdens de zittingsperiode van het kabinet-De Jong tussen 1967 en 1971 veranderde de parlementaire cultuur in Nederland. Er brak een periode van polarisatie aan, verschillen werden

---

²³ Kirchheimer, *Politics, Law and Social change*, 360-361.

²⁴ Sijpersma, *Hans Wiegel*, 71.

²⁵ *Ibidem*, 668-669.

²⁶ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 19.

²⁷ Sijpersma, *Hans Wiegel*, 93.

meer benadrukt en over zakelijke, niet controversiële kwesties werd minder gesproken.²⁸ Daarnaast was er een proces van ontzuiling. Voorheen stelden politici zich alleen tegenover de achterban ideologisch op en werd er de leiders van de andere zuilen zakelijk omgegaan. Kiezers waren passief en volgzaam.²⁹ De confessionele partijen stonden dankzij de ontzuiling (en de bijbehorende ontkerkelijking) laag in de peilingen. Binnen de PvdA had de radicale stroming Nieuw Links, die bijvoorbeeld de monarchie wilde afschaffen en de DDR wilde erkennen, veel macht.³⁰

In *Een partijtje libre* (zie ook hierboven) meende hij dat de belangrijkste bijdrage die de VVD en haar aanhangers kon leveren aan ‘de politieke vernieuwing’ is te proberen de eigen beweging te vernieuwen. Iedereen die voor zichzelf en anderen een zo groot mogelijke vrijheid en zoveel mogelijk kansen wil proberen te creëren moet zich in de toekomst thuis kunnen voelen bij de VVD. Dit was volgens hem nog slechts gedeeltelijk gelukt. Dit pamflet zou daar een bijdrage aan moeten leveren door ‘ieder duidelijk te maken dat het doel van het liberalisme is de grootst mogelijke ontplooiing [sic] van alle mensen’.³¹ Wiegel meende dat er sprake was van politieke malaise, waarin hij indertijd niet alleen stond. Deze malaise ziet vooral op een politieke praktijk die de belangstelling voor de politiek niet ten goede komt. Eén oorzaak daarvan was dat de grote politieke gevechten van weleer – kiesrecht, schoolstrijd en sociale kwestie – verdwenen waren. Hij maakte het abstract: ‘Onze samenleving is complexer en ondoorzichtiger geworden. En het is praktisch onmogelijk om in die ingewikkelde maatschappij een eenvoudige heldere politieke structuur met duidelijke scheidslijnen en de bevolking aansprekende politieke partijen tot stand te brengen.’³² Daarnaast meende hij dat de huidige politieke partijen niet meer congruent waren met de problemen van de tijd: ‘Reële politieke scheidslijnen lopen dwars door de partijen heen.’³³ Volgens Wiegel rommelt het in veel partijen. In de VVD niet, wel is er een Liberaal Beraad opgericht. Dit Beraad moet zich bezinnen op de vraag waarom mensen die met de VVD sympathiseren zich toch niet liberaal noemen, wat er schort aan de praktische politiek van de VVD en hoe de partij aan het beruchte imago van ‘vesten en gouden horlogekettingen dragende en sigaren rokende conservatieven’ is gekomen en hoe deze weer kwijt te raken. Liberalen moesten proberen de VVD ‘meer acceptabel te maken voor grote groepen kiezers’.

---

²⁸ Ibidem, 101.

²⁹ Ibidem, 107-108.

³⁰ Ibidem, 134-135.

³¹ Wiegel, *Een partijtje libre*, 8-9.

³² Ibidem, 28.

³³ Ibidem, 29.

Partijvoorzitter Haya van Someren zag in de verkiezingen van 1971 een kans om de VVD als modern en vernieuwend neer te zetten. Niet een partij van welgestelden, die ze voor velen nog was, maar voor gewone mensen ongeacht stand. Daarnaast wilde ze een fatsoenlijke partij leiden in tegenstelling tot de harde manieren van in haar ogen vooral de linkse partijen.

Senaatsfractievoorzitter Harm van Riel geeft zijn volle steun; hij ziet kiezerswinst in de ontzuiling.³⁴ De verkiezingen draaiden om een polarisatie tussen links en rechts: PvdA met bijwagens D66 en PPR en de VVD, met de confessionele KVP, ARP en CHU er ongemakkelijk tussenin geklemd.³⁵ Bij de PvdA was er sprake van een polarisatiestrategie: Er is een tweedeling ontstaan en de confessionele middenpartijen zijn stervende. De meerderheid van de kiezers zouden het ‘goede’ beleid van de progressieve drie steunen. De minderheid die zich tegen de juiste linkse koers keerden konden bij de VVD terecht.³⁶ Dit alles leek gunstig voor de VVD; traditioneel confessionele kiezers zouden op haar kunnen stemmen om de PvdA buiten de deur te houden. Een harde opstelling tegenover die partij kon christelijke kiezers echter ook doen aarzelen. Lijsttrekker Geertsema bleef uiteindelijk gematigd. Nummer drie Wiegel richtte zich niet op de PvdA, maar op diens rechtse afsplitsing DS’70 en D66. Door de ontzuiling losgeweekte kiezers gingen vooral naar deze twee partijen, de VVD verloor een zetel. Een eventuele doorbraak in het katholieke zuiden werd hoogstens een inbraak.³⁷

Bij zijn aantreden als VVD-fractievoorzitter, Molly Geertsema ging het kabinet in, stelde Wiegel dat het één van zijn belangrijkste taken was het beeld van een rijkeluijspartij te vervangen door een imago van een volkspartij. Hij noemde hierbij enkele standpunten die hierbij pasten: verbetering van de sociale zekerheid, verhoging van de AOW, aandacht voor het basisonderwijs en werkende jongeren.³⁸ De VVD-inzendingen voor de *Zendtijd voor Politieke Partijen* werden vernieuwd door het campagne team (zie ook hoofdstuk 2). Geen spreekbeurt vanachter een bureau zoals eerder, maar een quasidocumentaire. Deze begon en eindigde met Wiegel maar liet ook bijvoorbeeld een boer, een kantoormedewerker en een student uitleggen waarom ze op de VVD gingen stemmen.³⁹ Nog meer dan het voorgaande jaar waren de verkiezingen van 1972 gepolariseerd. VVD en PvdA hadden belang bij het verscherpen van de tegenstelling, en hoopten op een doorbraak in het katholieke zuiden. De polarisatie werkte: PvdA en VVD groeiden, terwijl het

---

³⁴ Sijpersma, *Hans Wiegel*, 137-138.

³⁵ *Ibidem*, 140.

³⁶ *Ibidem*, 144; Van Schie, ‘Rode vlammen en blauw bluswater’, 128.

³⁷ Sijpersma, *Hans Wiegel*, 140-141, 143.

³⁸ *Ibidem*, 153.

³⁹ *Ibidem*, 206; Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 69.

midden kromp. Onder de jongeren doen deze twee partijen het verhoudingsgewijs goed. In het zuiden was er inderdaad een doorbraak voor beide.⁴⁰ Het resulterende kabinet-Den Uyl wilde fundamentele veranderingen aanbrengen binnen het linkse klimaat van de jaren '70. De linkse partijen waren voor een meerderheid afhankelijk van confessionelen, die dit alles slechts gedoogden. Zij werden echter beschouwd als een tijdelijke handicap, omdat de christelijke partijen vanzelf zouden wegwijnen.⁴¹

Het *NRC Handelsblad* publiceerde in 1973 een ingezonden brief van voormalig partijleider Molly Geertsema. Hij meende dat sommige VVD'ers veel, zo niet alles, ondergeschikt maakten aan het behalen van zoveel mogelijk zetels. Er dreigde een 'verkeerde polarisatie', dat wil zeggen extremere standpunten. Ondanks lof voor Wiegel was duidelijk dat Geertsema de toenmalige koers niet voorstond.⁴² Wiegel verzette zich tegen zijn claims. De VVD was een andere partij geworden, met een bredere samenstelling. Hij noemde een aantal daaraan verbonden standpunten die moeilijk rechts waren te noemen, bijvoorbeeld het verhogen van de AOW en het invoeren van een verzekering voor arbeidsongeschiktheid.⁴³ Henk Vonhoff, Kamerlid in Wiegels VVD-fractie, zei het volgende over zijn optreden als oppositieleider: 'Hij was tactisch, had een populaire wijze van formuleren, en gebruikte daarbij weinig intellectuele afwegingen. De ideologie had niet zijn grootste interesse [...] Hij maakte gebruik van het ongenoegen bij de confessionele achterban. Hij koerste daardoor op de korte-baaneffecten, die electoraal slechts even prettig zijn. Jagen op een grote groep ontevreden aanhangers is op de langere termijn bouwen op drijfzand.' Vonhoff was dus geen voorstander van Wiegels strategie. In navolging van Geertsema zette hij zijn zorgen over Wiegels polariserende koers uiteen in een artikel in het partijblad. Op de korte termijn had de VVD meer aanhangers, maar op de langere termijn kon samenwerken met andere partijen niet meer. Wiegel ging te ver. Een gematigdere koers kon dit voorkomen én paste bij de wensen van de nieuwe kiezers. Men moest zich niet conservatief opstellen tegenover progressieve onderwerpen, een uithaal naar Van Riel.⁴⁴ Daarbovenop kwam een artikel van Rudolf de Korte (zie ook hoofdstuk

---

⁴⁰ Sijpersma, *Hans Wiegel*, 219-220, 231-232.

⁴¹ *Ibidem*, 327-328.

⁴² Molly Geertsema, 'Confessionelen verscholen achter vijgeblad van de keizer', *NRC Handelsblad*, 28 augustus 1973.

⁴³ Sijpersma, *Hans Wiegel*, 279-280.

⁴⁴ *Ibidem*, 309.

2). Naast lof voor Wiegel en liberale stellingen pleitte hij ervoor dat samenwerking niet beperkt moest blijven tot de confessionelen, en moest de VVD de PvdA niet langer uitsluiten.⁴⁵

Wiegel reageerde met het zestig bladzijden tellende werk *De geloofwaardigheid van een alternatief*. Het was opgesteld in zijn boerderij in Friesland, samen met zijn assistent Jozias van Aartsen. De tekst werd vergezeld door cartoons van Gerard Wiegel, wiens tekeningen ook in het verkiezingsprogramma van 1972 waren verschenen (zie daarvoor hoofdstuk 3).⁴⁶ Het bestond, afgezien van de inleiding, uit vier delen. In het eerste deel beschreef hij wat er volgens hem in de voorgaande jaren in de politiek was gebeurd. De onderwerpen waren het vallen van het kabinet-Biesheuvel, de Tweede Kamerverkiezingen van 1972, de formatie van het kabinet-Den Uyl en de Provinciale Statenverkiezingen van 1974.⁴⁷ Het tweede deel ging over het kiesstelsel, kabinetsvorming en de houding van de VVD daartegenover. Dit hoofdstuk telde vijf paragrafen met elk een conclusie, waarvan de laatste hier relevant is: ‘Voor het vasthouden van onze aanhang en het verder verbreden ervan, is het steeds kenbaar maken van de beginselen, die ons bij ons handelen leiden, een onmisbare voorwaarde.’⁴⁸ In de paragraaf somde hij eerst de electorale successen van de voorgaande periode op. Die vergeleek hij met het wel en wee van de VVD in de jaren vijftig en zestig. De conclusie trok hij met verwijzing naar een vergelijkbare zin uit het verkiezingsprogramma van 1956.⁴⁹ Het volgende deel begon met een opsomming van het viertal beginselen van de VVD als liberale partij: vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid en sociale rechtvaardigheid. De rest van het hoofdstuk werd besteed aan het uiteenzetten wat elk beginsel in de praktijk betekende.⁵⁰ In het vierde en laatste deel beschreef hij wat er de komende jaren op politiek gebied moest gebeuren. Zowel dit hoofdstuk als diens laatste paragraaf was getiteld ‘Liberaal perspectief’, maar vrijwel alle alinea’s gingen over concreet (voorgesteld) beleid en de verhoudingen tussen de verschillende partijen, op één uitzondering na.⁵¹

Onze partij zal haar aanhang alleen vasthouden en verder verbreden, en zal alleen dan uitgroeien tot een echte volkspartij, waarin zich verenigen al diegenen die onze politiek aanhangen, ongeacht hun geloof of

---

⁴⁵ Rudolf de Korte, ‘Ons toekomstperspectief’, *Vrijheid en Democratie*, 26 juli 1974; Sijpersma, *Hans Wiegel*, 312; Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 38-39.

⁴⁶ Ibidem, 39, 71; Sijpersma, *Hans Wiegel*, 314-315.

⁴⁷ Hans Wiegel, *De geloofwaardigheid van een alternatief* (Den Haag 1974) 4.

⁴⁸ Ibidem, 11.

⁴⁹ Ibidem, 20-22.

⁵⁰ Ibidem, 23.

⁵¹ Ibidem, 49-59.

levensovertuiging, ongeacht hun maatschappelijke achtergrond, als wij met elkaar samendenken en samenwerken in verdraagzaamheid.⁵²

In een interview met Bibeb tijdens zijn eerste fractievoorzitterschap beschreef Wiegel zijn strategie ten aanzien van de ontzuiling: de confessionele partijen zouden langzaamaan steeds zwakker worden, en de kunst was om mensen die wat voor de VVD voelden te overtuigen die overstap ook echt te maken. Dergelijke kiezers waren er ook bij de PvdA. Dit moest de VVD doen veranderen van een deftige naar een brede partij.⁵³

In een later interview met Jan Hoedeman werd Wiegel gevraagd wat zijn plannen als oppositieleider waren. Hij antwoordde: ‘Ik probeerde doelbewust de aanhang van de VVD te verbreden. [...] Als ik polariseerde, had dat zin in de richting van de confessionele kiezers. Via televisie-uitzendingen en een serie spreekbeurten in strategisch belangrijke plaatsen als Kampen, Putten en Barneveld probeerde ik de ARP-kiezers op te juttten tegen hun partijleiding en te mobiliseren voor steun aan de VVD. Dezelfde strategie voerde ik in het zuiden met de KVP-achterban.’⁵⁴

Voor de verkiezingen van 1977 vroeg Wiegel leden van beide Kamerfracties om ideeën. Alles moest te maken hebben met vrijheid, want daar stond de VVD immers voor.⁵⁵ In het nawoord van het verkiezingsprogramma claimde de VVD de scheidslijnen duidelijk te maken, maar niet te overdrijven en zo samenwerking onmogelijk te maken. De titel van het programma was dan ook: *Vrijheid Werk Samenwerking*.⁵⁶ De verkiezingen leken op die van vier jaar eerder, nog steeds was er polarisatie. Het CDA deed voor het eerst mee, de polarisatie was nu dus een letterlijke tweestrijd tussen die partij en de PvdA.⁵⁷ Bij het bepalen van het lijsttrekkerschap was in 1981 zonneklaar dat vicepremier Wiegel de kar weer ging trekken, nadat hij zich vier jaar afzijdig had gehouden van de partijpolitiek.⁵⁸ Het verkiezingsprogramma van 1981 pleitte voor depolarisatie, en beloofde geen enkele partij uit te sluiten. Dat dat vroeger wel gebeurde, waarmee overduidelijk de PvdA werd bedoeld, paste in die tijd maar niet meer in de huidige.⁵⁹

Dit hoofdstuk heeft de ideologie van de VVD in de jaren zeventig en begin jaren tachtig behandeld aan de hand van de catch-all party van Kirchheimer, om het succes van de VVD in die periode mede te verklaren. De liberale beginselen van de VVD werden niet overboord gegooid.

---

⁵² Ibidem, 59.

⁵³ Sijpersma, *Hans Wiegel*, 175.

⁵⁴ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 201.

⁵⁵ Sijpersma, *Hans Wiegel*, 369.

⁵⁶ Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Vrijheid Werk Samenwerking* (Den Haag 1977) 1, 48.

⁵⁷ Sijpersma, *Hans Wiegel*, 389-392.

⁵⁸ Ibidem, 554.

⁵⁹ Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Samen aan 't werk* (Den Haag 1981) 54.

Desalniettemin vond lijsttrekker Wiegel dat deze ‘geherformuleerd’ dienden te worden, maar zonder volledig pragmatisch te worden. Vriend, vijand en hijzelf waren het er over eens dat hij geen man van diepgaande verhalen was. De verkiezingsprogramma’s laten, op de noodzakelijke beknoptheid in 1972, na geen tekenen zien van het laten varen van liberale principes. Het voert dus te ver om te spreken van ‘een drastische vermindering van ideologische bagage’ zoals bij het eerste kenmerk verwoord, maar desondanks had het binnenhalen van nieuwe kiezers binnen de partij een hogere prioriteit dan het streng in de liberale leer blijven. Het partijbestuur en Wiegel schonken veel aandacht aan kwesties die voor iedereen van belang waren, zoals inflatie en misbruik van de sociale zekerheid. Dit waren niet noodzakelijk items die voor de traditionele achterban belangrijk waren. Dit voldoet aardig aan het tweede kenmerk van catch-all dat hier gebruikt is. Vanaf de jaren zestig groeide het streven binnen de VVD om de partij te verbreden. Toekomstig lijsttrekker Wiegel had dit idee zelf ook al heel vroeg. De ontzuiling en polarisering boden hier een gunstige context voor, waar partijvoorzitter Van Someren en senaatsfractievoorzitter Van Riel ook niet was ontgaan. Wiegel zag het als zijn belangrijkste taak bij zijn aantreden als fractievoorzitter. Wiegels tactieken verdedigde hij door de beginselen te verbinden met de verbreding van de partij. In interviews was hij minder idealistisch: concreet wilde hij confessionele kiezers binnen hengelen, mogelijk gemaakt door de ontzuiling en polarisatie. Dit voldoet heel sterk aan het derde kenmerk: de nadruk werd niet gelegd op de vanouds VVD-stemmende klassen maar men wilde kiezers rekruteren uit de hele bevolking. Dat dat vanzelfsprekend meer lukte in het midden dan links doet hier niets aan af. De magere historiografie is hier grotendeels mee in overeenstemming. Uitzonderingen zijn Wiegels taalgebruik, dat niet raakt aan de kenmerken van Kirchheimer maar in de historiografie wel belangrijk wordt gevonden; en de houding van de confessionele partijen die Wiegel een schot voor open doel zou hebben bezorgd – wat uit dit onderzoek niet naar voren is gekomen. Al met al kan gesteld worden dat de VVD in grote mate een catch-all party was geworden. Dit heeft het mede mogelijk gemaakt om nieuwe kiezers te krijgen en zo het grote electorale succes te boeken.

2. Van kiesvereniging tot moderne partij

Dit onderzoek heeft als doel het verklaren van het succes van de VVD in de jaren '70 en het begin van de jaren '80. Dit hoofdstuk is gericht op de partijorganisatie teneinde het succes van de VVD mede te verklaren. De partij groeide naar meer dan honderdduizend leden in een tijdperk van neergang van de klassieke massapartij. Daarnaast groeide het aantal lokale en regionale afdelingen en werden de regionale leiders invloedrijker. De structuur van de VVD werd hervormd. Aan de organisatie van de partij wordt enigszins aandacht besteed in de historiografie. Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman in *40 jaar vrij en verenigd: Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie* menen dat de organisatie zich tussen 1972 en 1978 aanpaste aan toeloop van nieuwe leden. De daaropvolgende vier jaar waren op hun beurt een periode van consolidatie: er was een roep om vorming, scholing, verjonging en vernieuwing.⁶⁰ Gerrit Voerman en Erwin van Dijk in *Zestig jaar VVD*, onder redactie van die eerste en Patrick van Schie, citeren partijvoorzitter Frits Korthals Altes (zie ook hieronder) die sprak van een ontwikkeling 'van kiesvereniging tot moderne politieke partij'. Binnen hun hoofdstuk is de VVD in de periode tussen 1972 en 1981 een 'moderne politieke partij'. Ze noemen de oprichting van nieuwe lokale afdelingen en de regionale 'ondercentrales'; de poging bij zoveel mogelijk gemeenteraadsverkiezingen een officiële VVD-lijst te hebben; meer activiteiten; frequentere vergaderingen; meer discussie en de versterking van zowel de partijtop als de regio's (de 'Kamercentrales').⁶¹ Bij de andere publicaties genoemd in de inleiding is de organisatie vrijwel afwezig.

In dit hoofdstuk wordt gebruik gemaakt van het politicologische begrip 'electoral professional party', bedacht door Angelo Panebianco. Dit is een variant van de 'catch-all party' van Otto Kirchheimer (zie ook hoofdstuk 1). Panebianco vond dat Kirchheimer iets enkel impliciet behandelde, wat hij ontzettend belangrijk vond, namelijk de professionalisering van partijorganisaties. Hij noemt vijf belangrijke eigenschappen van een electoral professional party. Ze staan tegenover de kenmerken van de vroegere 'mass bureaucratic party' zoals Panebianco die voor zich ziet.⁶² Deze vijf kenmerken worden één voor één behandeld, waarbij gekeken wordt in hoeverre de VVD eraan voldeed. Dit theoretisch raamwerk laat echter een andere ontwikkeling van de partijorganisatie onbehandeld. In feite was de VVD voor de onderzochte periode geen mass bureaucratic party. Pas tijdens deze werd het een moderne politieke partij. Dit is een ontwikkeling

---

⁶⁰ Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, 112-116, 127-130.

⁶¹ Voerman en Dijk, 'Van kiesvereniging tot moderne politieke partij', 109-113.

⁶² Panebianco, *Political parties: organization and power*, 264-265, 311; Ruud Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij* (Utrecht 1992) 382-383, 391-395.

die parallel loopt, en dus niet tegengesteld is, aan een overgang naar een electoral professional party. Dit zal behandeld worden na de vijf kenmerken van Panebianco. Als primair bronmateriaal wordt gebruik gemaakt van de jaarverslagen en de statuten van de VVD, aangevuld door secundaire literatuur.

Ten eerste bestaat de organisatie van een electoral professional party uit professionals en consultants in plaats van partijbureaucraten. De verkiezingscampagne van 1972 was de eerste keer dat de VVD een officieel campagne team oprichtte. Deze bestond uit fractievoorzitter in de Tweede Kamer en lijsttrekker Hans Wiegel, zijn evenknie in de Eerste Kamer Harm van Riel, partijvoorzitter Haya van Someren en Rudolf de Korte. Die laatste was nog maar net lid van het dagelijks bestuur van de VVD als secretaris-propaganda. Hij kwam weg bij Unilever (niet de laatste VVD'er waarvoor dit heeft gegolden) en was expert op het gebied van marketing, een nieuw concept voor velen binnen de partij. Hij kreeg de leiding over de verkiezingscampagne. De rolverdeling tussen lijsttrekker en campagneleider was als volgt: Wiegel zette een route uit en De Korte bedacht daar een campagne strategie voor.⁶³ Het program werd dus vormgegeven op basis van de marketingexpertise van De Korte. Bij de verkiezingen van 1977 werd niet veel veranderd aan de modus operandi van 1972. De Korte vond dat men geen fundamentele veranderingen moest aanbrengen in iets wat succes had.⁶⁴ In hetzelfde jaar werd als reactie op groeiende activiteit van en binnen de VVD de positie van algemeen secretaris te bezoldigen, wat als een vorm van professionalisering is te zien.⁶⁵ Nog over 1978 en 1979 moest het bestuur schrijven dat in het voorgaande jaar binnen de partij behoefte was aan meer professionele aanpak van public relations en voorlichting.⁶⁶

Ten tweede is het een electorale partij in plaats van een ledenpartij, met zwakke verticale banden en een beroep op een 'opinie-electoraat' in plaats van een 'electoraat van toebehoren'. Bij de verkiezingen van 1972 (zie ook hierboven) had de VVD veel nieuwe opties voor het campagnevoeren. Er waren twintigduizend affiches met Hans Wiegel, duizenden boodschappentassen, stickers, ballonnen, bierviltjes en vlaggetjes. Daarnaast werden er 24.000 brieven voor jonge kiezers gedrukt.⁶⁷ De Korte kreeg van het hoofdbestuur budget om enquêtes te laten uitvoeren. Deze moesten uitwijzen wat er leefde onder kiezers, ook onder nieuwe kiezers.

---

⁶³ Sijpersma, *Hans Wiegel*, 202-204; Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 68.

⁶⁴ Ibidem, 71.

⁶⁵ Voerman en Dijk, 'Van kiesvereniging tot moderne politieke partij', 110.

⁶⁶ Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Jaarverslag van het bestuur over 1978* (Den Haag 1979) 44; VVD, *32ste verslag van het hoofdbestuur* (Den Haag 1980) 52.

⁶⁷ Sijpersma, *Hans Wiegel*, 204.

Deze groep was, ondanks de snelle val van het kabinet, bijzonder groot omdat de stemleeftijd was verlaagd naar achttien. Deze informatie werd meteen gebruikt om gerichte advertenties te kunnen inzetten. Iets over betaalbare woningen voor jongeren, zelfstandigheid en inflatie voor de middenstand en AOW voor ouderen. De Korte zei hier later over: ‘We werkten met kleine advertenties en bedachten issues voor onze doelgroepen, die we via onze televisie-uitzendingen kenbaar maakten. Voor de jongeren accentueerden we het milieu en een betaalbare woning, voor ondernemers het bewaken van de zelfstandigheid en de bestrijding van de geldontwaarding.’⁶⁸ Na het tevergeefs proberen Den Uyl uit het Catshuis te houden kwam Rudolf de Korte in 1973 binnen het hoofdbestuur met het idee een permanente campagne te starten, met het oog op de gemeenteraads- en Provinciale Statenverkiezingen.⁶⁹ Tegen het eind van het jaar adverteerde de VVD elke dag, de hele tijd door.⁷⁰ Bij de verkiezingen van 1977 liet lijsttrekker Hans Wiegel zich leiden door de analyse van de kiezersmarkt verricht door Rudolf de Korte. Omdat de VVD zich wilde richten op beter opgeleide werknemers en middeninkomens werd de toon gematigd.⁷¹

Ten derde zijn volksvertegenwoordigers belangrijk en is er sprake van persoonlijk leiderschap, in plaats van een hoofdrol voor interne leiders en collegiaal leiderschap. Rudolf de Korte zorgde in 1972 voor de allereerste mediastrategie van de VVD. Hij creëerde een plan om de VVD het imago van een moderne politieke partij te laten hebben. Mensen op de lijst die meededen aan een programma op radio of televisie kregen eerst een mediatraining.⁷² De ‘sprekersdienst’, die schriftelijke informatie voor (kandidaats)volksvertegenwoordigers leverde, werd in 1974 een permanente informatiedienst in plaats van iets in de campagne.⁷³ Bij aanvang van de in dit onderzoek behandelde periode was er binnen de VVD al een scheiding tussen de politieke en organisatorische leiding. Met andere woorden, de partijvoorzitter en de partijleider waren verschillende personen. Volgens Frits Korthals Altes, partijvoorzitter tussen 1975 en 1981, ging het hoofdbestuur onder Haya van Someren in de jaren zeventig weer meer politieke invloed uitoefenen, wat weer afnam onder zijn voorzitterschap.⁷⁴ Het jaarverslag over 1969, het jaar waarin zij aantrad, merkte dit toen al op.⁷⁵

---

⁶⁸ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 69.

⁶⁹ Sijpersma, *Hans Wiegel*, 276.

⁷⁰ Ibidem, 301.

⁷¹ Ibidem, 392.

⁷² Ibidem, 205.

⁷³ Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Jaarverslag van de secretaris over het jaar 1974* (Den Haag 1975) 2.

⁷⁴ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 44.

⁷⁵ *Jaarverslag van de secretaris van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie over het jaar 1969*, 2.

Ten vierde wordt de partij gefinancierd door de overheid en belangengroepen, in plaats van leden en verwante organisaties. Vanaf de jaren zeventig kregen de verschillende instellingen binnen de VVD subsidie van de overheid, zoals de JOVD en het wetenschappelijk bureau, de prof. mr. B.M. TeldersStichting. Per 1 januari 1975 was een subsidie voor vorming beschikbaar. Op 25 juni 1975 werd als ontvanger daarvan de Stichting Vormings- en Scholingsactiviteiten Vrijheid en Democratie opgericht, die naar haar overlijden eind 1980 herdoopt werd tot de Haya van Somerenstichting. De subsidie was echter niet de enige reden voor de oprichting hiervan: uit enquêtes onder nieuwe leden bleek dat het werk in de lokale afdelingen zeer belangrijk was, waarop het hoofdbestuur in 1975 een hoge prioriteit toe te kennen aan scholing en vorming het kader. Van Someren had hier tijdens haar voorzitterschap, dat in 1975 eindigde, al voor gepleit.⁷⁶ In het jaarverslag van 1976 viel bijvoorbeeld te lezen dat er kadercursussen waren georganiseerd over strategie, vergaderen en de liberale filosofie. Daarnaast was er een ‘Landelijke Vormingscursus’ waar onderwerpen van ‘Het liberalisme als geesteshouding’ tot de sociale zekerheid de revue hadden gepasseerd.⁷⁷

Ten vijfde wordt de nadruk gelegd op leiderschap en politieke kwesties en vervullen carrièremakers een centrale rol, in plaats van een nadruk op ideologie en een centrale rol voor de ‘gelovigen’. Dit laat de VVD inderdaad zien bij de campagne nieuwe stijl vanaf 1972. Bij het maken van de VVD-bijdrage voor de *Zendtijd voor Politieke Partijen* tijdens de campagne van ‘72 werden een aantal onderwerpen bedacht die in een bepaalde uitzending terug moesten komen. Deze werden bepaald door Hans Wiegel en De Korte. Anderen werden hierbij betrokken, van partijvoorzitter Haya van Someren tot mensen die Wiegel toevallig had gesproken.⁷⁸ Na elke uitzending wilden ontzettend veel mensen lid worden, soms raakte de telefooncentrale overbelast.⁷⁹ Toen de campagne van 1972 op gang was gekomen liet Wiegel de leiding over aan Rudolf de Korte en zijn team, en concentreerde hij zich op toespraken door het land heen. Hij hield de actualiteit goed bij en koos bepaalde onderwerpen uit die gevoelig lagen.⁸⁰ In 1973 liet Rudolf de Korte, dus in hetzelfde jaar als het plan van de permanente campagne, onderzoek doen naar de vraag welke ‘items’ belangrijk waren voor de nieuwe leden. Aan een onderwerp dat door het algemene

---

⁷⁶ Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Jaarverslag van de secretaris over het jaar 1975*, 1-2, 5; VVD, *34ste Jaarverslag van het hoofdbestuur* (Den Haag 1982) 55.

⁷⁷ Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Jaarverslag van de secretaris over het jaar 1976*, laatste bijlage.

⁷⁸ Sijpersma, *Hans Wiegel*, 205.

⁷⁹ Voerman en Dijk, ‘Van kiesvereniging tot moderne politieke partij’, 109.

⁸⁰ Sijpersma, *Hans Wiegel*, 206.

electoraat belangrijker werd gevonden dan de bestaande VVD-leden werd vervolgens meer aandacht besteed.⁸¹

Zoals gezegd laat het raamwerk van de electoral professional party veel buiten beeld. Dit komt omdat de VVD voorafgaand aan de onderzochte periode zeker geen ‘mass bureaucratic party’ genoemd kan worden. De partij veranderde juist ‘van kiesvereniging tot moderne partij’, zoals partijvoorzitter Frits Korthals Altes het verwoordde.⁸² Deze schreef in het jaarverslag over 1972 dat deze evolutie voltooid was, en dat toen het streven moest zijn om te consolideren en ‘het apparaat’ verder uit te breiden. Dit was nodig om in de toekomst verdere ontwikkelingen en wijzigingen aan de partijstructuur het hoofd te kunnen bieden. Met name het ledental was nog niet ‘adequaat’.⁸³ In het verslag over het volgende jaar kon gemeld worden dat de kiezerswinst was gevolgd door een ledenwinst. Met dit middel van consolidatie zat het dus goed, een ander middel was versteviging van de partijorganisatie: nieuwe afdelingen en ondercentrales (zie hieronder).⁸⁴ De vorming van die laatste werden in het verslag over 1974 genoemd als consolidatie van de *ledenwinst*. De statuten en reglementen dienden ook te worden gewijzigd.⁸⁵

Om de nieuwe leden vast te houden richtte het partijbestuur nieuwe lokale afdelingen op. In 1980 was in driekwart van de Nederlandse gemeenten een VVD-afdeling. Daarnaast werden zogenaamde regionale ‘ondercentrales’ opgericht om lokale afdelingen bij te staan en de zichtbaarheid van de VVD te vergroten in plekken waar (nog) geen lokale afdeling was door middel van toespraken, hulp bij ledenwerving en tijdens de campagnes). Ze omspanden zodoende heel Nederland.⁸⁶ In 1976 moest de secretaris constateren dat deze bij één taak gefaald hadden: het zeven van de stortvloed aan amendementen die er voor het conceptverkiezingsprogramma werden ingediend (zie ook hieronder).⁸⁷ In 1977 kon worden geconstateerd dat ze in belang toenamen en over het algemeen goed functioneerden, maar dat sommige afdelingen ze onvoldoende inschakelden.⁸⁸ In het verslag over 1978 moest gemeld worden dat, terwijl in sommige Kamercentrales de ondercentrales bloeiden, ze elders een ‘sluimerend bestaan’ leidden,⁸⁹ hetgeen in

---

⁸¹ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 70.

⁸² Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Jaarverslag van de secretaris over het jaar 1972*, 1.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Jaarverslag van de secretaris over het jaar 1973*, 1-2.

⁸⁵ VVD, *Jaarverslag van de secretaris over het jaar 1974*, 1.

⁸⁶ Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, 112; Voerman en Dijk, ‘Van kiesvereniging tot moderne politieke partij’, 109-110; VVD, *Jaarverslag van de secretaris over het jaar 1972*, 2.

⁸⁷ VVD, *Jaarverslag van de secretaris over het jaar 1976*, 2-3.

⁸⁸ Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Jaarverslag van het hoofdbestuur over het jaar 1977 (1978)* 2.

⁸⁹ VVD, *Jaarverslag van het bestuur over 1978*, 7.

1979 herhaald werd.⁹⁰ In 1980 speelden ze een belangrijke rol bij het nieuwe beginselprogramma en het, nu wel succesvol, verminderen van het aantal amendementen. Ook daarnaast hadden ze aan belangrijkheid gewonnen.⁹¹ In 1981 was het beeld hetzelfde, alhoewel hier de klacht dat sommige afdelingen te weinig gebruik van ze maakten terugkeerde.⁹² Als uitvloeisel van de regionale uitbouw van de partij had het hoofdbestuur de ambitie om bij zoveel mogelijk gemeenten een VVD-lijst te hebben bij de lokale verkiezingen, in plaats van ‘min of meer liberale plaatselijke groeperingen onder andere benamingen.’ Dit was al eerder geprobeerd, maar kon wellicht nu wel slagen dankzij de hechtere organisatie.⁹³ In 1974 werden er zelfs leden geroyeerd omdat ze zich hadden gekandideerd op een lokale lijst in een gemeente waar er wel degelijk een VVD-lijst was.⁹⁴ Pas in 1972 wist de partij hoeveel leden ze had, dankzij een computersysteem. Hiermee kon de afhankelijkheid van de secretarissen van afdelingen verminderd worden en meer inzicht verkrijgen in de organisatorische sterkte.⁹⁵ In het jaarverslag over 1968 moest partijsecretaris Altes zich nog beklagen dat de partijorganisatie achterliep bij de technische mogelijkheden van die dag, waarmee hij doelde op administratieve activiteiten met inbegrip van het innen van contributie. Ook hier was het idee om van kiesvereniging tot partij te worden aanwezig.⁹⁶ 1972 was dan ook het jaar dat de centrale inning van contributies ging werken.⁹⁷

Er kwamen steeds meer partijcommissies, en het dagelijks en hoofdbestuur vergaderden vaker.⁹⁸ In 1972 werd de partijraad hervormd. Deze had voorheen een adviserende functie, maar er was behoefte gekomen aan een vertegenwoordigend orgaan tussen algemene vergaderingen in. Ze kreeg het recht politiek stelling in te nemen met hetzelfde gewicht als de algemene vergadering.⁹⁹ Voor de campagne van dit jaar werd op initiatief van Rudolf de Korte een Landelijke Propaganda Commissie opgericht, waarin iedere Kamercentrale een afgevaardigde had, naast een vertegenwoordigster van het vrouwen netwerk. Zodoende ontstond een breed netwerk. Het opstellen van een ‘propagandaplan’ voor de lange termijn moest onderbroken worden vanwege de onverwachte verkiezingen. Later gingen vertegenwoordigers van de Vereniging van Staten- en

---

⁹⁰ VVD, *32ste verslag van het hoofdbestuur*, 13.

⁹¹ VVD, *33ste Jaarverslag van het hoofdbestuur* (Den Haag 1981) 16.

⁹² VVD, *34ste Jaarverslag van het hoofdbestuur*, 24.

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ VVD, *Jaarverslag van de secretaris over het jaar 1974*, 4.

⁹⁵ Voerman en Dijk, ‘Van kiesvereniging tot moderne politieke partij’, 105.

⁹⁶ Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Jaarverslag van de secretaris over het jaar 1968*, 14.

⁹⁷ VVD, *Jaarverslag van de secretaris over het jaar 1972*, 2.

⁹⁸ Voerman en Dijk, ‘Van kiesvereniging tot moderne politieke partij’, 110.

⁹⁹ Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, 112-113.

Raadsleden er ook aan deelnemen. De voorzitter van de LPC was automatisch lid van het dagelijks bestuur. In 1974 besloot het bestuur tot een meer continue propaganda. Deze campagnes moesten onder andere gericht zijn op ledenwerving. In 1981 kreeg de VVD een bezoldigde campagneleider die tussen de verkiezingen persvoorlichter was.¹⁰⁰

Oprichter en eerste partijleider van de VVD Pieter Oud (1948-1963) kon de partij geheel naar zijn hand zetten. Zijn opvolgers Edzo Toxopeus (1963-1969) en Molly Geertsema (1969-1971) presideerden over een bedaarde partij. De ledengroei van de VVD in het tijdperk van Hans Wiegel versterkte aanvankelijk de positie van de leiding in het partijkantoor in Den Haag en Wiegel had een stevigere positie dan zijn twee voorgangers. Op later moment nam het vergaderwezen binnen de partij echter toe. De voorzitters van de Kamercentrales (afdelingen tussen lokaal en provinciaal in) lieten zich gelden en de wens van de achterban om mee te praten groeide. Mede hierom schreef Wiegel in 1974 *De geloofwaardigheid van een alternatief* (zie hoofdstuk 1).¹⁰¹ De macht van de voorzitters van de Kamercentrales, ook wel ‘partijbaronnen’ genoemd, was zo groot dat partijvoorzitter Haya van Someren en toenmalig partijsecretaris Korthals Altes ze het hoofdbestuur wilde laten vormen, zodat hun macht controleerbaar zou worden. Daar kwam het echter niet van.¹⁰² Korthals Altes, die van 1975 tot 1981 zelf partijvoorzitter was, zei het volgende over de ledengroei: ‘[...] steeds drukker wordende VVD-congressen en daarop rees de vraag: zijn dat nou wel de goede leden? Ik vond van wel, we haalden de meest enthousiasten van het electoraat binnen. Om die nieuwe leden aan ons te binden, moesten we de afdelingen ze bij hun activiteiten betrekken en afvaardigingen sturen naar de congressen.’¹⁰³ In 1977 en 1981 werden er ontelbare amendementen ingediend inzake het beginselprogramma en het verkiezingsprogramma.¹⁰⁴ In het jaarverslag over 1978 meldde de secretaris dat het bestuur tegemoet wilde komen aan ‘de behoefte binnen de VVD aan veelvuldiger politieke gedachtenwisseling [sic], meningsvorming en standpuntbepaling.’ Naast de jaarlijkse algemene vergadering (ALV) moest ook elke maand een ‘politiek congres’ worden

---

¹⁰⁰ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 69; VVD, *Jaarverslag van de secretaris over het jaar 1972*, 13; Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 362; VVD, *Jaarverslag van de secretaris over het jaar 1974*, 2, 13; Statuten van de Vereniging Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (1977), artikel 58.

¹⁰¹ Sijpersma, *Hans Wiegel*, 310-311; Voerman en Dijk, ‘Van kiesvereniging tot moderne politieke partij’, 111.

¹⁰² Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, 113; Voerman en Dijk, ‘Van kiesvereniging tot moderne politieke partij’, 113.

¹⁰³ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 48.

¹⁰⁴ VVD, *33ste Jaarverslag van het hoofdbestuur*, 7.

georganiseerd door de Kamercentrales of de partijraad. Daarnaast werden de spreekbeurten van partijprominenten geïntensiveerd.¹⁰⁵

Voor de verkiezingen van 1981 was er geen ‘Landelijke Propagandadag’, maar had elke Kamercentrale er één.¹⁰⁶ De jaarverslagen, waaruit ten behoeve van dit hoofdstuk veel is geput, zijn zelf ook uitgebouwd. Van dertien pagina’s zonder voorblad en bijlagen in 1969 tot een keurig rapport van in totaal 72 bladzijden in 1981. In het verslag over dat laatste jaar, tegen het einde van de voor dit onderzoek relevante periode, schreef het bestuur dat het in de VVD bruiste van activiteit.¹⁰⁷

Dit hoofdstuk is ingegaan op de partijorganisatie van de VVD, aan de hand van het begrip electoral professional party van Panebianco, teneinde het succes van de VVD in de jaren zeventig en begin jaren tachtig mede te verklaren. De ontwikkeling van de VVD in de onderzochte periode voldoet grotendeels aan de overgang naar een electoral professional party zoals gedefinieerd door Panebianco. Het aantreden en handelen van marketingexpert Rudolf de Korte is een duidelijk voorbeeld van een professional in plaats van een partijbureaucraat. Daarnaast werden meer posities bezoldigd. Desondanks was er laat in deze periode binnen de partij een roep om meer professionalisering. De focus op een ‘opinie-electoraat’ in plaats van een ‘electoraat van toebehoren’ was ook duidelijk te zien. Men probeerde met nieuwe technieken nieuwe kiezers en leden te rekruteren, in het speciaal jongere kiezers. (Kandidaat-)volksvertegenwoordigers moesten de partij goed kunnen vertegenwoordigen, en deden dat ook op georganiseerde spreekbeurten. De positie van het hoofdbestuur werd ook sterk gekleurd door de vraag wie op een gegeven moment de partijvoorzitter was. De verschillende aan de VVD gelieerde stichtingen werden gefinancierd door de overheid en niet door middel van contributies en giften. Er werd een opleidingsinstituut opgericht, niet alleen vanwege de subsidie maar ook vanwege een behoefte aan vorming binnen de partij. Concrete onderwerpen speelden een grote rol bij de verkiezingscampagnes. Er werd onderzoek naar verricht, met differentiatie tussen verschillende groepen, en lijsttrekker Wiegel zorgde dat hij altijd de relevantie kwesties aan kon kaarten. De VVD werd dus een echte professionele partij die goed in staat was het ongebonden electoraat te benaderen.

Er is echter één groot probleem bij het gebruiken van Panebianco’s raamwerk. De VVD was juist geen traditionele massapartij bij aanvang van onze periode. Integendeel, het werd pas een echte partij, en geen veredelde kiesvereniging, tijdens de hier onderzochte ontwikkelingen. Dit is iets wat de historiografie, in tegenstelling tot de professionalisering van de VVD, wel goed in het oog heeft.

---

¹⁰⁵ VVD, *Jaarverslag van het bestuur over 1978*, 2.

¹⁰⁶ VVD, *33ste Jaarverslag van het hoofdbestuur*, 46.

¹⁰⁷ VVD, *34ste Jaarverslag van het hoofdbestuur*, 64.

Veel van de daarin beschreven ontwikkelingen kwamen in het tweede deel van dit hoofdstuk terug. Pas in de jaren zeventig kreeg de partij een fatsoenlijk administratief systeem. Nieuwe lokale afdelingen en regionale structuren moesten worden opgericht dankzij het groeiende ledenbestand. Er werd meer en meer vergaderd, er kwamen meer partijcommissies en de regionale partijbazen kregen steeds meer invloed. Er kwam een landelijke campagnecommissie. Een hele nieuwe laag, de ondercentrale, werd opgericht en ging een belangrijke functie vervullen, met name op het gebied van zichtbaarheid. In sommige gemeenten deden lokale liberalen aanvankelijk niet eens mee onder de vlag van de VVD, wat nu veranderde. Hans Wiegel moest als lijstrekker juist rekening houden met de achterban, in weerspraak van Panebianco's 'zwakke verticale banden.' Dit hoeft echter geen probleem te zijn bij het proberen te verklaren van het succes van de VVD ten aanzien van thema organisatie. De toestroom van leden maakte het mogelijk de partij uit te bouwen, en dan niet alleen meer afdelingen maar ook meer organen en discussie. Dit kan de partij electoraal alleen maar sterker hebben gemaakt, en aantrekkelijker voor potentiële nieuwe leden.

3. Wiegel als de VVD

Het derde en laatste thema binnen dit onderzoek is de personalisatie van de politiek, waarvan VVD-lijsttrekker Hans Wiegel in Nederland een pionier was. Deze ontwikkeling wordt onderzocht om het succes van de VVD mede te verklaren. Bijna de hele historiografie besteed veel aandacht aan de persoon Wiegel, en zijn stijl en politieke vaardigheid, maar verwaarloost dit fenomeen. Het relevante politicologische begrip is politieke personalisatie. Dit wil zeggen dat het belang van de politicus toeneemt terwijl het politieke belang van de partij afneemt.¹⁰⁸ Er zijn drie veranderingen die gezien worden als oorzaak van politieke personalisatie. De eerste verandering is medialisering: de grotere rol voor de media in het politieke proces. Het belangrijkste component hiervan is de opkomst van de televisie, die natuurlijk ook in Nederland plaatsvond. Televisie brengt immers mensen in beeld, en geen partijen of ideeën.¹⁰⁹ De tweede is partijverandering. Dit draait vooral om de verzwakking van politieke partijen en de band tussen partijen en de samenleving. Hierbij kan worden gedacht aan de opkomst van de catch-all party (zie hoofdstuk 1). Er bestaat binnen de politicologie discussie over diens verband met personalisatie. Ze kwamen tegelijkertijd op, en meestal wordt gedacht dat de eerste de tweede veroorzaakte. Maar het is een mogelijkheid dat ze elkaar hebben beïnvloed.¹¹⁰ De derde is culturele verandering. Dit kan binnen de context van het verzwakken van de band tussen partij en samenleving, maar het kan ook op zichzelf staan: een individualisering van de samenleving.¹¹¹ In het geval van Nederland kan gedacht worden aan ontzuiling en ontkerkelijking.

Het eerste type van politieke personalisatie is institutionele personalisatie. Hierbij worden instituties, bijvoorbeeld de staat zijn of een partij, hervormd met als gevolg dat individuen belangrijker worden dan groepen.¹¹² Dit type is niet relevant voor dit onderzoek. Voor het Nederlandse politieke systeem geldt dat deze, ondanks al het gepraat over verandering destijds, in de onderzochte periode hetzelfde is gebleven. De VVD is wel hervormd maar dat was, zoals in het vorige hoofdstuk te lezen valt, eerder ten koste van de partijleiding: de regio's werden versterkt en er binnen de partij was er meer discussie.

Het tweede type is mediapersonalisatie. Dit is een ontwikkeling waarbij de presentatie (gecontroleerde mediapersonalisatie) en verslaglegging (ongecontroleerde mediapersonalisatie)

---

¹⁰⁸ Rahat en Kenig, *From Party Politics to Personalized Politics?*, 117.

¹⁰⁹ *Ibidem*, 127-128.

¹¹⁰ *Ibidem*, 128-129, 241

¹¹¹ *Ibidem*, 129-130.

¹¹² *Ibidem*, 119.

meer over de individuele politicus gaat en minder over de politieke partij.¹¹³ Gecontroleerde mediapersonalisatie vindt plaats wanneer boodschappen van politieke actoren steeds meer afkomstig zijn van, en gaan over, individuen. Dit gaat ten koste van politieke groeperingen. Een voorbeeld hiervan is wanneer verkiezingscampagnes de partij verwaarlozen maar politieke én persoonlijke eigenschappen van politici aanstippen.¹¹⁴ Toen de tekst van het verkiezingsprogramma voor 1972 (zie ook hoofdstuk 1) klaar was, zorgde campagneleider Rudolf de Korte (zie ook hoofdstuk 2) ervoor dat er twee cartoons van Wiegel in gedrukt werden. Deze waren getekend door Gerard Wiegel. Op de eerste begeleidt een karikaturaal getekende Wiegel een jonge leerling, inclusief academische baret, naar school. Deze staat dan ook op dezelfde pagina als de paragraaf over het onderwijs. Op de tweede heeft Wiegel een stoffer-en-blik tevoorschijn gehaald, waar de motten vanaf vliegen. Deze staat op dezelfde pagina als de sociaaleconomische onderwerpen. Wiegel staat ook op het voorblad, grijzend vanuit een hoek op de foto gezet en met het bijschrift: ‘De VVD belooft niet meer dan mogelijk is, kies Wiegel’. Alhoewel de partijnaam wel genoemd werd, roept de partij technisch gezien op om specifiek om hem te stemmen. Zijn prominente plek kreeg hij van De Korte vanwege zijn overtuiging dat Wiegel als jong en welbespraakt een brede groep kiezers aansprak. Partijvoorzitter Haya van Someren was niet gediend dat Wiegel zo’n prominente plek kreeg, wat laat zien dat dit daarvoor niet gewoon was. Daarnaast werden er twintigduizend affiches met Wiegels portret gedrukt. Lijsttrekkers op verkiezingsposters was dan niet zo nieuw, maar er werden ook tienduizend papieren tassen besteld met de tekst ‘Hans Wiegel kun je om een boodschap sturen’.¹¹⁵

Daarnaast verzint Rudolf de Korte voor 1972 de verkiezingsleus: ‘Houdt Den Uyl uit het Catshuis’, en dus niet ‘Houdt de PvdA uit het kabinet’.¹¹⁶ Eén treffen tussen Wiegel en Den Uyl uit deze campagne is tot op de dag van vandaag bekend. Het vond plaats op 20 oktober, in Groningen en zogezegd in een ‘zaaltje’. Het is zo druk dat ter plekke wordt besloten de mannen tweemaal te laten debatteren. Ze moesten er zelf aan te pas komen om de overtollige belangstellenden de zaal uit te praten. Het debat verliep chaotisch en het publiek was rumoerig. Wiegel citeerde op een gegeven moment uit een kritisch rapport over het gedeelde verkiezingsprogramma van de ‘progressieve drie’ PvdA, D66 en PPR. Eén van de citaten bevatte de frase: ‘Sinterklaas pakt uit of het niet op kan’. Nadat hij klaar was met citeren, zei Wiegel: ‘Ik zeg het na koele overweging, want hier wordt de

---

¹¹³ Ibidem, 120.

¹¹⁴ Ibidem.

¹¹⁵ Sijpersma, *Hans Wiegel*, 203-204; Hoofdbestuur VVD, *Urgentieprogramma 1972*, 1-3; Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 68; VVD, *Jaarverslag van de secretaris over het jaar 1972*, 5.

¹¹⁶ Van Schie, ‘Rode vlammen en blauw bluswater’, 129; Sijpersma, *Hans Wiegel*, 204.

democratie ondermijnd. Hier worden de mensen opgevoed in de politiek van de illusie. Sinterklaas bestaat! Daar zit ie, achter de tafel!’ Dit laatste riep hij terwijl hij naar Den Uyl wees, die op dat moment nootjes zat te eten. Drie dagen later werd op televisie een samenvatting uitgezonden, natuurlijk inclusief deze directe rechtse.¹¹⁷ In 1977 was Wiegel minder aanwezig in het partijprogramma. Hij schreef het voorwoord, met een foto van hem erbij, maar in de lopende tekst is zijn naam of beeltenis afwezig. Hij was kennelijk ook niet de auteur van het nawoord, althans werd zijn naam daarbij niet vermeld.¹¹⁸

Vanaf 1980 bestond er binnen de Landelijke Propaganda Commissie een ‘werkgroep Wiegelavonden’. Deze avonden bestonden uit een speech van lijsttrekker Wiegel ergens in het land. Tijdens de campagne van 1981 werden er bijvoorbeeld negentien georganiseerd. Volgens het verslag van dat jaar genereerde dit veel publiciteit in regionale en landelijke kranten.¹¹⁹ Tijdens de aanloop naar deze campagne was er volgens partijvoorzitter Frits Korthals Altes een stroming binnen de VVD die ‘vond dat er meer gezichten aan bod moesten komen. Een zogeheten kopgroep van vijf groepen, waaronder Hans Wiegel, moest campagne voeren. [...] Voor mij was het vanzelfsprekend dat Wiegel het in zijn eentje moest doen. In het televisietijdperk moet je de aandacht van de kiezer op één persoon concentreren en niet op vijf.’¹²⁰ Het afschieten van het idee voor een kopgroep niettegenstaande, was Hans Wiegel in het verkiezingsprogramma van 1981 nog meer afwezig dan vier jaar daarvoor. Hij ontbrak op het voorblad, het voor- en nawoord waren kennelijk niet van zijn pen en de naam ‘Wiegel’ kwam alleen voor in de woordencombinatie ‘kabinet-Van Agt-Wiegel’.¹²¹ Van affiches wordt geen gebruik gemaakt in dit onderzoek. Het was immers normaal om de lijsttrekker op het verkiezingsaffiche te zetten, en daarom zou de eventuele aanwezigheid van Wiegel niets impliceren.

Ongecontroleerde mediapersonalisatie gebeurt wanneer politieke verslaggeving zich steeds meer concentreert op individuele actoren en steeds minder op politieke groeperingen. Als dit plaatsvindt verschuift het verhaal van concurrerende groepen en hun aanduidingen naar de namen van individuele politici.¹²²

---

¹¹⁷ Ibidem 221-222; Binnenhof NL, ‘Verkiezingsdebat Joop den Uyl (PvdA) en Hans Wiegel (VVD) (1972)’ (versie 4 februari 2021), <https://www.youtube.com/watch?v=3jPZkkg13kM> (13 juni 2021).

¹¹⁸ Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Vrijheid Werk Samenwerking*, 3-4, 48.

¹¹⁹ VVD, *33ste Jaarverslag van het hoofdbestuur*, 46; VVD, *34ste Jaarverslag van het hoofdbestuur*, 53.

¹²⁰ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 51; Sijpersma, *Hans Wiegel*, 554.

¹²¹ Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Samen aan 't werk*, 1, 6, 29, 54.

¹²² Rahat en Kenig, *From Party Politics to Personalized Politics?*, 120.

In de jaren zeventig hielden Nederlandse politici hun persoonlijke leven meestal privé, de pers wist bijvoorbeeld niet waar premier Van Agt precies woonde. Dit gold niet voor Hans Wiegel en zijn vrouw Jacqueline. De enkele uitzondering naast Wiegel was Joop den Uyl, die er alsnog bijzonder ongemakkelijk onder was. Hans en Jacqueline daarentegen stonden regelmatig in de krant en in bladen als *Panorama*, de *Story* of de *Nieuwe Revu*. Ze vonden dat het er bij hoorde. Hans was immers een publiek figuur. Verder stond hij graag in de belangstelling, wat ook nooit slecht was voor een politicus. Desalniettemin was het Jacqueline die het meest aan het woord was op de foto werd gezet. Er waren wel grenzen aan hoe persoonlijk de gedeelde informatie was. Jacqueline was een graag geziene gast bij politieke en sociale bijeenkomsten en een vast personage in de societyrubriek van *De Telegraaf*.¹²³

Wiegel raakte als Kamerlid bevriend met de secretaris van de VVD-afdeling van Hoogeveen. Hij leerde haar dochters Marianne en Jacqueline kennen toen hij na een nacht blijven slapen voor hun neus van de keukentrap viel. Later vroeg hij het gezin om een weekend in zijn Friese boerderij te verblijven. Hier bloeide iets op tussen Hans en Jacqueline. De relatie kwam langzaam op gang: hij was dertig, zij zeventien. Ze besloten het pas na haar volgende verjaardag naar buiten te brengen. Wiegel vertelde het in eerste instantie aan niemand en gaf geen antwoord op persoonlijke vragen; op die manier kon hij het een jaar stilhouden. Desalniettemin moest hij het op een gegeven moment kwijt, aan collega-fractievoorzitter Wim Aantjes.¹²⁴ In augustus 1972 waren Hans en Jacqueline in de boerderij in Friesland. Ze wisten dat het *Nieuwsblad van het Noorden* hun relatie die dag naar buiten bracht.¹²⁵ De krant wist dat de romance al ‘geruime tijd’ bestond. Ondanks de poging tot geheimhouding kon de krant bevestiging krijgen in zowel Den Haag als Hoogeveen. Wiegel had ontkend, en gezegd dat hij geen voorkeur had tussen de zussen. Een ontkennend antwoord van Marianne echter betekende dat het *Nieuwsblad* zijn conclusies kon trekken. De vervroegde verkiezingen waren in aantocht. Volgens Wiegel beweerden sommigen dat hij ‘propagandistische munt’ wilde slaan uit zijn relatie. Volgens hem berustte dit op een grap die hij had gemaakt tegenover Aantjes, namelijk dat hij zijn huwelijk tijdens de campagne voor (de toen geplande) verkiezingen van 1975 zou aankondigen om veel stemmen te winnen.¹²⁶ Desalniettemin werd het Wiegel en het VVD-campagneteam duidelijk dat ‘Pien’ een aanwinst was in campagnetijd. In de pers was veel aandacht voor haar, die groeide naar het bekend worden van hun relatie; ze werd

---

¹²³ Sijpersma, *Hans Wiegel*, 541-542

¹²⁴ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 56; Sijpersma, *Hans Wiegel*, 175-176, 183.

¹²⁵ *Ibidem*, 197.

¹²⁶ ‘Hans Wiegel vindt zijn ‘Grietje’ in Hoogeveen’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 30 augustus 1972, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011016433:mpeg21:p003> (16 juni 2021).

mooi en stijlvol gevonden. Bij Wiegels binnenkomst in zalen waren de ogen op haar gericht en wilden velen met haar kennis maken. Het leeftijdsverschil speelde ook een rol. Aan de ene kant was het voer voor discussie, aan de andere kant was er ook een zeker respect voor de ‘verovering’ van Hans. En dus ging Jacqueline steeds vaker met hem mee op verkiezingstour, en werd ze alomtegenwoordig bij de verkiezingen. Achteraf kreeg hij een evaluatie van zijn optreden van haar te horen. Zelf vond Jacqueline de politiek erg interessant en wilde alles wel meemaken. Ze bleef na de verkiezingen meegaan en werd vergeleken met Jackie Kennedy.¹²⁷

De Telegraaf, een rechtse krant met wiens verslaggevers Wiegel goede banden had, kreeg de volgende scoop. In het artikel, de bijbehorende foto van haar nam meer ruimte in dan de tekst, riep Jacqueline op om Wiegel te stemmen. Hierbij merkte de verslaggever op dat dit niet verwonderlijk was omdat ze met hem ging trouwen. Haar achtergrondrol en zijn stilzwijgen werden stopgezet omdat ze weldra achttien zou worden. Wiegel legde uit dat hij de familie al jaren kende, via de VVD. Hun gedeelde hobby’s kregen ook aandacht. Jacqueline kondigde aan in hun nieuwe Amsterdamse huis een winkel te gaan runnen, net als haar moeder in Hoogeveen.¹²⁸ Op de verkiezingsavond was Wiegel volgens *Het Parool* in Hilversum om de voor de VVD gunstige uitslag te becommentariëren. Jacqueline was uiteraard ook aanwezig. Volgens haar was het niet bewust gepland dat ze tijdens de campagne ten tonele kwam. Het was toevallig allemaal zo gegaan. De krant informeerde haar lezers hoe Jacqueline op een eerdere VVD-bijeenkomst gekleed was, over haar bijnaam Pien (die het artikel zelf aanhield) en haar enthousiaste reactie op de verschillende speeches. Ze leek volledig in de VVD-top te zijn opgenomen, en fotografen verdrongen zich om Hans en haar op de gevoelige plaat vast te leggen. In een interview vertelde ze hoe zij de afgelopen dagen had beleefd, ook de soms agressieve houding tegenover haar verloofde waarbij ze zich zelf ook beledigd voelde. Wiegel verscheen echter en gaf te kennen dat hij het niet op prijs stelde dat de journaal met haar sprak. Politieke uitspraken konden natuurlijk helemaal niet. De krant merkte op dat Jacqueline inmiddels al diploma’s op zak had voor het runnen van haar toekomstige winkel, en besloot: ‘Met Hans aan haar zijde lijkt Pien gereed voor de grote sprong voorwaarts.’¹²⁹

---

¹²⁷ Sijpersma, *Hans Wiegel*, 224-225 263, 264 332.

¹²⁸ ‘Stem voor Wiegel’, *De Telegraaf*, 6 september 1972,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011198128:mpeg21:p004> (16 juni 2021).

¹²⁹ ‘Pien is moe maar geweldig trots op Hans’, *Het Parool*, 2 december 1972,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010837154:mpeg21:p019> (16 juni 2021).

Tussen alle perikelen van de kabinetsformatie brachten bijna alle kranten in februari 1973 meer persoonlijk nieuws: Hans en Jacqueline waren in ondertrouw gegaan.¹³⁰ De Telegraaf had zelfs een foto van het paar op de voorpagina gezet, voor het gemeentehuis in Hoogeveen. De trouwdatum werd een verrassing gelaten. De krant liet niet na te herhalen dat het paar in Amsterdam ging wonen en dat ‘mevrouw Pien Wiegel-Frederiks’ er een winkel ging bestieren.¹³¹ De linkse krant *Het Vrije Volk* publiceerde enkele maanden later een portret van Pien. De inleiding gaf het woord aan een willekeurige burger – ‘zonde dat ze met die Wiegel in de boot stapt’ – waarmee de toon was gezet. Een afwijzing van Pien had de journalisten niet weerhouden gewoon naar Hoogeveen te rijden, waarop ze hen dan toch maar binnenliet. De weigering was volgens haar niet ingestoken door Hans; dat bepaalde ze zelf wel. Eerste prioriteit was het maken van een foto. Daarna ging het over de kleding op de bruiloft. De rest van het artikel werd gevuld met een beschrijving van het huis, de hoeveelheid trouwcadeaus, de thee en haar familie – alles met een sarrende toon.¹³²

Na hun bruiloft hield *De Volkskrant* het bij een foto met bijschrift op pagina 3.¹³³ *Het Nieuwsblad van het Noorden* maakte gewag van de tientallen telegrammen die in Hoogeveen binnenkwamen, waaronder van premier Den Uyl. Er waren circa duizend gasten, en geen zeshonderd zoals verwacht. Politici van verschillende partijen waren aanwezig, alhoewel meer rechtse dan linkse.¹³⁴ Die laatste twee feiten stonden ook in de *Leeuwarder Courant*, die ze zelfs op pagina 8 had gezet maar wel de reden kende van Den Uyls afwezigheid: hij wilde de ministerraad niet missen.¹³⁵ *De Telegraaf* zette wel een foto met bijschrift, waarin de toestroom vanuit de politiek gemeld werd, op de voorpagina. Het nieuws over de val van de Griekse monarchie was eronder gedrukt.¹³⁶ De

---

¹³⁰ Sijpersma, *Hans Wiegel*, 247.

¹³¹ ‘In ondertrouw’, *De Telegraaf*, 27 februari 1973,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011196963:mpeg21:p001> (16 juni 2021).

¹³² ‘Pien (vanaf vrijdag mevrouw Wiegel) maakt zelf uit wat ze doet’, *Het Vrije Volk*, 30 mei 1973,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010958125:mpeg21:p015> (16 juni 2021).

¹³³ ‘Hans en Pien getrouwd’, *De Volkskrant*, 2 juni 1973,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010849594:mpeg21:p003> (16 juni 2021).

¹³⁴ ‘Hans Wiegel zei ja tegen 18-jarige Pien’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 2 juni 1973,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011016645:mpeg21:p003> (16 juni 2021).

¹³⁵ Foto met bijschrift, *Leeuwarder Courant*, 2 juni 1973,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010619351:mpeg21:p003> (16 juni 2021).

¹³⁶ ‘Hans huwde Pien in hoge noorden’, *De Telegraaf*, 2 juni 1973,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197363:mpeg21:p001> (16 juni 2021).

societyrubriek bevatte een hele kroniek van de trouwdag.¹³⁷ Net als de bruiloft was de opening van Jacquelines winkel ook een gebeurtenis met veel journalisten en politici, inclusief de voltallige VVD-fractie, voormalig partijleider Geertsema en oud-Kamervoorzitter Van Thiel.¹³⁸

In de zomer van 1973 werden de luisteraars van een links VPRO-radioprogramma gevraagd wat de beste manier was om Hans Wiegel te vermoorden. Voor een artikel in *De Telegraaf*, dat voor het grootste gedeelte ging over hun huis en haar winkel, werd Jacqueline gevraagd te reageren. Ze meldde dat haar grootmoeder er ziek van was geweest maar dat het kwaad zichzelf had gestraft, gelet op de toestroom van nieuwe VVD-leden tijdens de gevolgde ophef.¹³⁹ Op 22 september publiceerde *De Telegraaf* een blik achter de voordeur bij de Wiegels. Jacqueline – haar bijnaam Pien stelde ze dankzij het veelvuldige gebruik door de pers niet meer op prijs – was aan het woord. Hans mocht alleen mee op de foto. Het artikel ging over hun dagelijks leven, het huis en haar winkel. Het artikel was vergezeld door een kookrecept van haar.¹⁴⁰ Het *NRC Handelsblad* had op 17 november nu ook aandacht voor de Wiegels. Een dubbelinterview vulde een hele pagina in de zaterdagbijlage. Bij allebei waren de vragen een mix tussen persoonlijk en politiek, waartussen het zwaartepunt echter wel verschilde. Er ging dus ook aandacht uit naar Jacquelines politieke opvattingen, die naar eigen zeggen niet helemaal overeenkwamen met die van Hans.¹⁴¹ Als onderdeel van de rubriek ‘de vrouw naast de politicus’ werd Jacqueline geïnterviewd door *Het Parool*, enkele maanden voor de verkiezingen van 1977. Inmiddels was het stel verhuisd naar Amerongen. Ook nu ging het over zowel politiek als persoonlijke zaken. Ditmaal stond Hans niet eens op de foto, alhoewel hij natuurlijk wel genoemd werd.¹⁴²

Als ministersvrouw ging Jacqueline regelmatig met haar man naar officiële gelegenheden. Daarnaast ging ze persoonlijke stukjes schrijven voor het nieuwe tijdschrift *Extra* en politieke beschouwingen voor het weekblad *Accent*. Wiegel trad overduidelijk op als ‘eindredacteur’.

---

¹³⁷ ‘Het liep storm bij Hans en Pien’, *De Telegraaf*, 2 juni 1973, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197363:mpeg21:p004> (16 juni 2021).

¹³⁸ Foto met bijschrift, *Het Parool*, 9 november 1973, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010837999:mpeg21:p005> (16 juni 2021).

¹³⁹ ‘Vakdiploma voor Pien’, *De Telegraaf*, 1 augustus 1973, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011204741:mpeg21:p004> (16 juni 2021).

¹⁴⁰ ‘„We houden van gezelligheid en dus van samenzijn”’, *De Telegraaf*, 22 september 1973, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197252:mpeg21:p079> (16 juni 2021).

¹⁴¹ ‘Dubbelinterview’, *NRC Handelsblad*, 17 november 1973, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000031678:mpeg21:p019> (16 juni 2021).

¹⁴² ‘Jacqueline ‘eens’ met Hans’, *Het Parool*, 1 maart 1977, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010839983> (16 juni 2021).

Daarnaast schreef ze een kookrubriek voor *De Telegraaf*. Ze was de enige ministersvrouw die de aandacht opzocht.¹⁴³

Op 6 november 1980 raakt Jacqueline betrokken bij een verkeersongeluk. Toen het nieuws de ministerraad bereikte werd deze geschorst, waarna Hans werd verteld dat ze in ernstige toestand naar het ziekenhuis was vervoerd. Toen hij bij het juiste ziekenhuis was aangekomen was ze reeds overleden. De vergadering van de Tweede Kamer werd opgeheven. Het nieuws werd in alle fractieburelen verspreid. De Kamervoorzitter hervatte de vergadering, deelde het nieuws van haar overlijden en sprak enkele woorden. Op zijn verzoek deed VVD-minister Pais daarna hetzelfde. Hij en twee partijgenoten in de Kamer waren in tranen. Na een ogenblik stilte werd de vergadering geschorst. De twee toespraken waren rechtstreeks uitgezonden op de radio. In Amerongen werd vanaf de Antillen een telegram bezorgd van Beatrix en Claus. De kranten berichtten de volgende dag uitvoerig. De VVD gelaste voorlopig alle bijeenkomsten af. Op de begrafenis was het gehele kabinet aanwezig, net als veel andere politici. Het Koninklijk Huis stuurde een afvaardiging. De hoofdredacteur van het vijandige *Vrij Nederland* vertelde aan een verraste Wiegel dat hij vond dat hij moest komen. In totaal waren er honderden mensen. De koningin, de personeelsvereniging van Wiegels ministerie en het VVD-hoofdbestuur stuurden kransen. Daarnaast werden thuis honderden blijken van medeleven bezorgd.¹⁴⁴

Het derde type is gedragspersonalisatie.¹⁴⁵ Ten aanzien van het gedrag van politici kan gezegd worden dat ze meer individu zijn dan teamspeler en zelf beslissingen nemen over beleid.¹⁴⁶ Volgens Frits Korthals Altes, partijvoorzitter tussen 1975 en 1981, bleek tijdens kabinetscrises in februari en augustus 1980 inzake de begroting waar de macht lag binnen de partij: bij Wiegel. Hij besloot dat de VVD in het kabinet, waarin hij vicepremier was, moest blijven en dat gebeurde ook.¹⁴⁷ Het gedrag van kiezers veranderd in de zin dat ze politiek steeds meer gaan zien als een strijd tussen individuen in plaats van groepen. Stemgedrag verandert en volgt een evaluatie van de leiders en gebeurt minder en minder op basis van identiteit en loyaliteit aan een partij.¹⁴⁸ In de jaren zeventig spraken politici veel in ‘zaaltjes’, een communicatievorm die nu vrijwel uitgestorven is. Als Wiegel ergens optrad liep het storm. (Zie ook hierboven over het debat met Den Uyl.) Zelfs premier Biesheuvel kreeg tijdens zijn ambtsperiode minder publiek. Mensen kwamen om een

---

¹⁴³ Sijpersma, *Hans Wiegel*, 448, 450, 543.

¹⁴⁴ *Ibidem*, 544-549.

¹⁴⁵ Rahat en Kenig, *From Party Politics to Personalized Politics?*, 121.

¹⁴⁶ *Ibidem*.

¹⁴⁷ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 51.

¹⁴⁸ Rahat en Kenig, *From Party Politics to Personalized Politics?*, 121.

bepaalde politicus te zien, en niet om bij een partij te horen.¹⁴⁹ Dit kon ook zijn om hun afkeer van die politicus te laten blijken, zoals Wiegel vaak ondervond (zie hierboven). Na het schandaal rondom het radioprogramma met het moorditem meldden velen zich aan als VVD-lid (idem).

Dit hoofdstuk is gericht op de politieke personalisatie ten aanzien van Hans Wiegel als partijleider van de VVD, om het succes van die partij in de jaren zeventig en begin jaren tachtig mede te verklaren. Oorzaken van personalisatie zijn dan ook in Nederland te vinden: de opkomst van de televisie en de catch-all party, en de ontzuiling en ontkerkelijking. Ten aanzien van gecontroleerde personalisatie door de VVD is er een gemengd beeld. In 1972 ging het meer om Wiegel en Den Uyl dan VVD en PvdA. In 1977 was in het verkiezingsprogramma alleen het voorwoord van Wiegel. In het program van 1981 kwam hij eigenlijk helemaal niet voor. Desalniettemin waren er in die verkiezingscyclus veel toespraken van Wiegel door het land, die belangrijk werden gevonden door zowel de VVD als de pers. Daarnaast bleek het idee van een kopgroep kansloos. Ongecontroleerde personalisatie door de media vond in grote mate plaats. Hans en Jacqueline Wiegel waren BN'ers voordat die term was uitgevonden. Hans was één van de weinige politici wiens privéleven grotendeels niet meer privé was. Jacqueline was eigenlijk de enige echtgenote die veelvuldig in de media kwam, ook zelfstandig. Ze stonden niet alleen in de krant, maar ook in 'de bladen'. Dat er zoveel aandacht was voor Jacqueline is op zichzelf een teken van personalisatie: zij heeft zelf immers nooit een politiek ambt bekleed, maar was wel getrouwd met de persoon Hans Wiegel. Het politieke gehalte van haar mediaoptredens nam naargelang de tijd toe. De ontwikkelingen omtrent Hans en Jacqueline kenden grote en brede belangstelling. De politieke personalisatie valt ook terug te zien in de houding van verschillende media tegenover Jacqueline. De politieke kleur van de verschillende publicaties bepaalde in grote hoeveel aandacht zij schonken aan haar of het persoonlijke leven van de Wiegels. Daarnaast bepaalde die ook of die aandacht positief of negatief van opstelling was. Bij de VVD had men door dat Jacqueline een electorale aanwinst was, en Hans nam haar graag mee op verkiezingstour. Hier kan desalniettemin niet gesproken worden van *gecontroleerde* personalisatie, omdat het noemen van Jacqueline in de media strikt genomen niet was ingestoken door de partij. Het gedrag van zowel politici en kiezers personaliseerde. Binnen de VVD was duidelijk wie de baas was: Wiegel, ook nadat hij jarenlang als vicepremier boven de partijen had gestaan. Zaaltsjes stroomden vol voor Wiegel, niet noodzakelijk vanwege zijn vooraanstaande positie of de VVD. Steun of juist haat was gericht aan individuele politici. Door dit alles had Hans Wiegels VVD een voordeel ten opzichte van de andere partijen, wat bij moet hebben gedragen aan het succes van die partij.

---

¹⁴⁹ Sijpersma, *Hans Wiegel*, 222.

Conclusie

Dit onderzoek tracht te verklaren waarom de VVD in de jaren zeventig en begin jaren tachtig, tijdens het partijleiderschap van Hans Wiegel, zo succesvol was: waarom groeide de partij sterk? Het meest prominente element binnen de historiografie is Hans Wiegel. Hij wordt neergezet als diegene die de VVD veranderde. Daarbij wordt gewezen op zijn persoon, stijl en strategie. Daarnaast is er veel aandacht voor de relatie tussen de VVD en de PvdA, en de polarisatie. De context die geschetst wordt is de ontzuiling in Nederland.

Het betoog van dit onderzoek was verdeeld in drie onderwerpen. Het eerste onderwerp was om te beginnen ideologie, waarbij gebruik is gemaakt van het concept catch-all party van Otto Kirchheimer. Het is gebleken dat VVD in de onderzochte periode in grote mate een catch-all party is geworden, wat succes mede mogelijk heeft gemaakt. Er werd geen afscheid genomen van de liberale beginselen, maar lijsttrekker Wiegel was geen man van ideologische vergezichten: het binnenhalen van kiezers had prioriteit. Standpunten en kwesties die werden aangestipt waren voor iedereen van belang. En de meest belangrijke en bekende ontwikkeling: de VVD ging nieuwe groepen kiezers aanspreken, buiten de oude liberale zuil. De polarisering met de PvdA werd voor eigen gewin gebruikt. Dit alles is in overeenstemming met de historiografie, alhoewel de nadruk op Wiegels stijl en de houding van de confessionele partijen niet echt is teruggekomen in het onderzoek.

Het tweede onderwerp was de partijorganisatie van de VVD. Het gebruikte politicologische concept hier was de electoral professional party van Angelo Panebianco, een variant op de catch-all party die de professionalisering van politieke partijen meeneemt. De VVD is grotendeels een electoral professional party gevonden. Marketingexpert Rudolf de Korte drukte een zwaar stempel op de campagnes van de partij. Steeds meer posities werden bezoldigd. Met nieuwe technieken kwam men erachter wat verschillende groepen kiezers vonden, en stelde men de campagne daarop in. Kandidaten kregen mediatraining en gingen het land door. Het hoofdbestuur stond niet altijd los van de politieke lijn. De overheid financierde verschillende activiteiten in de partij. Lijsttrekker Wiegel zorgde ervoor dat hij altijd geschikte kwesties had om campagne mee te voeren. Parallel hieraan werd de VVD een moderne politieke partij. Men kreeg zicht op het ledenbestand en de inning van contributie. Lokale afdelingen, een nieuwe bestuurslaag, partijcommissies en een landelijke campagnecommissie werden opgericht. Het was gedaan met VVD'ers die onder een eigen vlag in de gemeenteraad wilden komen. Ten aanzien van slechts één punt is dit in weerspraak met Panebianco: in plaats van zijn zwakke verticale banden moest Wiegel, in tegenstelling tot zijn voorgangers, beducht zijn van de regionale partijbazen en het ledenbestand in het algemeen. De professionalisering en uitbouw van de VVD heeft die partij sterker gemaakt, waardoor (verdere)

toestroom van kiezers en leden te verwachten viel. De gebrekkige historiografie ten spijt is de partijorganisatie dus een substantieel deel van de verklaring voor het succes van de VVD in deze periode.

Het derde onderwerp was ten slotte de personalisatie van de politiek met als Nederlandse pionier VVD-lijsttrekker Hans Wiegel, een ontwikkeling die in de historiografie vrijwel is genegeerd. Politicologisch heet dit politieke personalisatie. Deze houdt verband met de opkomst van de catch-all party en kan verschillende vormen aannemen. Gecontroleerde personalisatie door de VVD was er bij de verkiezingen van 1972 veel, maar was later minder. Desalniettemin werd het vanzelfsprekend gevonden dat hij het meest prominente gezicht van de partij bleef en zijn speeches door het land werden nog heel belangrijk gevonden. Ongecontroleerde personalisatie vond in zeer grote mate plaats. In tegenstelling tot andere politici werd over Wiegels privéleven veel bekend gemaakt. Zijn vrouw Jacqueline was zelf een bekende verschijning, zowel in politieke als andere context. Ze waren niet alleen politieke figuren maar ook, anachronistisch gesteld, BN'ers. De ontwikkelingen omtrent hen leken kwesties van nationaal belang. De politieke kleur van de journalisten bepaalde hoe men verslag deed van de ontwikkelingen omtrent het echtpaar. Dat Jacqueline voor aandacht zorgde was Hans en de VVD-leiding ook niet ontgaan. Duidelijk bleef wie binnen de partij de baas was: Wiegel. Aandacht, steun of afkeer was gericht aan politici, niet aan hun partijen. De VVD personaliseerde sterk. Hierdoor hadden Hans Wiegel en de VVD een duidelijke voorsprong op de andere partijen, wat bij moet hebben gedragen aan het succes van die partij tijdens zijn leiderschap.

Nu moet worden afgewogen in hoeverre deze drie verklaringen elk verantwoordelijk zijn voor het succes van de VVD in de jaren zeventig en begin jaren tachtig. Allereerst moet vastgesteld worden dat de partijorganisatie waarschijnlijk het minst belangrijk was. In de eerste plaats kon de uitbouw van de partij niet plaatsvinden voordat er al leden bij waren gekomen. Het vereiste dus eerst succes voordat het er aan bij kon dragen. Belangrijker was dan de professionele aanpak van het benaderen van potentiële nieuwe kiezers, maar die moet het toch afleggen tegenover de ideologie. De ontzuiling en de polarisatie maakten het mogelijk om nieuwe kiezers te vinden, wat de VVD ook lukte door de juiste kwesties aan te kaarten en deze polarisatie voor het eigen karretje te spannen. Iets wat daarnaast bijgedragen heeft, zonder een doorslaggevende rol te spelen, is de personalisatie van de VVD als Hans Wiegel of soms het echtpaar Wiegel. Van de persoon Wiegel werd, vooral vroeg in de periode, goed gebruik gemaakt in de campagne. Aandacht voor een politicus is meestal gunstig voor hem en zijn partij, ook als men het niet over politiek heeft. Dat hij duidelijk de baas was in de VVD en dat politiek in het algemeen steeds meer over personen ging heeft hem een voorsprong bezorgd op zijn concurrenten.

Deze conclusie is niet helemaal in lijn met de historiografie. Hans Wiegel speelde een grote rol als onderwerp van personalisatie maar ook als diegene die munt wist te slaan uit de polarisatie en ontzuiling; het is maar de vraag of een andere lijsttrekker dit ook gelukt was. Het tweede is alomtegenwoordig in de bestaande geschiedschrijving, het eerste vrijwel afwezig. Aandacht voor Wiegel is immers niet hetzelfde als het erkennen van de personalisatie van de VVD of de politiek. De partijorganisatie komt er bekaaid vanaf in de historiografie, en alhoewel het in dit onderzoek ook niet het belangrijkste gevonden wordt, lijkt met name de professionalisering van het partijapparaat iets wat verder onderzoek verdient. Dit geldt ook voor de personalisatie van de politiek, waar de aandacht in dit onderzoek en in de historiografie sterk uiteenloopt.

De historiografie die paste bij dit onderzoek was over het algemeen smal. Wellicht was die breder geweest als dit een vergelijkend onderzoek was geweest, bijvoorbeeld met de PvdA van Joop den Uyl. Een ondergeschoven kindje was het liberalisme, de ideologie van de VVD. Zij kwam eigenlijk alleen terug bij het onderwerp ideologie, en was zelfs daar niet alomtegenwoordig. Als dit anders was geweest hadden de geschriften van Wiegel en de partijprogramma's een grotere rol kunnen hebben in het betoog. Wellicht hadden de ideeën hiervan beter in verband kunnen worden gebracht met de opstelling tegenover de kiezer en de houding van de VVD tegenover de ontzuiling. Ook minder prominent dan op het eerste gezicht te verwachten viel was de populistische of volkse stijl van Hans Wiegel. Deze speelt in de historiografie een veel grotere rol dan in dit onderzoek, terwijl deze heeft bijgedragen aan het werven van nieuwe kiezers.

De VVD bereikte in 2010 een hoogtepunt die de partij zelfs in de tijd van Wiegel niet had bereikt: ze werd de grootste partij van Nederland, wat ze op het moment van schrijven nog steeds is. Dit had niet kunnen gebeuren zonder de ontwikkeling van de VVD zoals hier onderzocht. De partij is sterker en niet zwakker uit de ontzuiling gekomen, wat geen voldoende maar wel een noodzakelijke voorwaarde was voor deze prestatie. Ook de huidige partijleider Mark Rutte wordt weleens verweten dat het vooral om de kiezers gaat, en dat de partij ideologisch smaller is geworden. Net als bij Wiegel heeft het Rutte niet van zijn voetstuk gebracht. Toen Wiegel vertrok uit Den Haag begon een periode van onrust en malaise die eigenlijk pas ophield met Frits Bolkestein, die een nieuw hoogtepunt bereikte: de grootste worden, althans in de Eerste Kamer. Tussen hem en Rutte was het weer raak. Ofschoon Rutte net weer de verkiezingen heeft gewonnen, wordt al de vraag gesteld hoe het verder moet met de VVD als hij weg is. De personalisatie onder Wiegel werpt haar schaduw vooruit, *for better or for worse*. Hans Wiegel bekleedt geen politiek ambt meer, maar hij is geen historisch figuur geworden. Nog altijd staat hij klaar om desgevraagd zijn mening te geven. Wie op zondagochtend inschakelt op NPO 1 loopt een grote kans hem de huiskamer in te brengen.

Bibliografie

Literatuur

Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, ‘Geschiedenis van de VVD in beeld en bron’, <https://vvd-digitaal.dnpp.nl/geschiedenis-van-de-vvd-in-beeld-en-bron>.

Huysman, A.D., ‘H. Wiegel – Maakte van de VVD eerst recht een volkspartij’, in: W.J.A. van den Berg (red.), *Kopstukken van de VVD: 16 biografische schetsen* (Houten 1988) 109-121.

Kirchheimer, Otto, *Politics, Law and Social change* (New York 1969).

Koole, Ruud, *De opkomst van de moderne kaderpartij* (Utrecht 1992).

_____, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *40 jaar vrij en verenigd: Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie* (Houten 1988).

Panebianco, Angelo, *Political parties: organization and power* (Cambridge 1988).

Rahat, Gideon en Ofer Kenig, *From Party Politics to Personalized Politics? Party Change and Political Personalization in Democracies* (Oxford 2018).

Rooy, Piet de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2005).

Schie, Patrick van, ‘Rode vlammen en blauw bluswater. VVD-positionering tegenover de PvdA tussen 1971 en 1982’, in: Patrick van Schie (red.), *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen 1995) 127-147.

Sijpersma, Pieter, *Hans Wiegel: De biografie* (Amsterdam 2020).

Velde, Henk te, ‘De partij van Oud en Wiegel’, in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar VVD* (Amsterdam 2008) 27-52.

_____, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).

_____, *Van regentenmentaliteit tot populisme: Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010).

Voerman, Gerrit en Erwin Dijk, ‘Van kiesvereniging tot moderne politieke partij’, in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar VVD* (Amsterdam 2008) 93-136.

_____, *De VVD visueel* (Groningen 2008).

Wielenga, Friso, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009).

Bronnen

‘„We houden van gezelligheid en dus van samenzijn”’, *De Telegraaf*, 22 september 1973, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197252:mpeg21:p079> (16 juni 2021).

‘Dubbelinterview’, *NRC Handelsblad*, 17 november 1973,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000031678:mpeg21:p019> (16 juni 2021).

‘Hans en Pien getrouwd’, *De Volkskrant*, 2 juni 1973,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010849594:mpeg21:p003> (16 juni 2021).

‘Hans huwde Pien in hoge noorden’, *De Telegraaf*, 2 juni 1973,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197363:mpeg21:p001> (16 juni 2021).

‘Hans Wiegel vindt zijn ‘Grietje’ in Hoogeveen’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 30 augustus 1972,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011016433:mpeg21:p003> (16 juni 2021).

‘Hans Wiegel zei ja tegen 18-jarige Pien’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 2 juni 1973,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011016645:mpeg21:p003> (16 juni 2021).

‘Het liep storm bij Hans en Pien’, *De Telegraaf*, 2 juni 1973,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011197363:mpeg21:p004> (16 juni 2021).

‘In ondertrouw’, *De Telegraaf*, 27 februari 1973,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011196963:mpeg21:p001> (16 juni 2021).

‘Jacqueline ‘eens’ met Hans’, *Het Parool*, 1 maart 1977,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010839983> (16 juni 2021).

‘Pien (vanaf vrijdag mevrouw Wiegel) maakt zelf uit wat ze doet’, *Het Vrije Volk*, 30 mei 1973,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010958125:mpeg21:p015> (16 juni 2021).

‘Pien is moe maar geweldig trots op Hans’, *Het Parool*, 2 december 1972,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010837154:mpeg21:p019> (16 juni 2021).

‘Stem voor Wiegel’, *De Telegraaf*, 6 september 1972,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011198128:mpeg21:p004> (16 juni 2021).

‘Vakdiploma voor Pien’, *De Telegraaf*, 1 augustus 1973,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011204741:mpeg21:p004> (16 juni 2021).

‘VVD zal zichzelf moeten opfrissen’, *Leeuwarder Courant*, 16 maart 1968.

Binnenhof NL, ‘Verkiezingsdebat Joop den Uyl (PvdA) en Hans Wiegel (VVD) (1972)’
(versie 4 februari 2021), <https://www.youtube.com/watch?v=3jPZkkg13kM> (13 juni 2021).

Foto met bijschrift, *Het Parool*, 9 november 1973,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010837999:mpeg21:p005> (16 juni 2021).

Foto met bijschrift, *Leeuwarder Courant*, 2 juni 1973,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010619351:mpeg21:p003> (16 juni 2021).

Geertsema, Molly, ‘Confessionelen verscholen achter vijgeblad van de keizer’, *NRC Handelsblad*,
28 augustus 1973.

Hoedeman, Jan, *Hans Wiegel en het spel om de macht* (Den Haag 1993).

Hoofdbestuur VVD, *Urgentieprogramma 1972* (Den Haag 1972).

Jaarverslag van de secretaris van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie over het jaar 1969.

Korte, Rudolf de, 'Ons toekomstperspectief', *Vrijheid en Democratie*, 26 juli 1974.

Statuten van de Vereniging Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (1977).

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Jaarverslag van de secretaris over het jaar 1972.*

___, *Jaarverslag van de secretaris over het jaar 1968.*

___, *Jaarverslag van de secretaris over het jaar 1973.*

___, *Jaarverslag van de secretaris over het jaar 1974* (Den Haag 1975).

___, *Jaarverslag van de secretaris over het jaar 1975.*

___, *Jaarverslag van de secretaris over het jaar 1976.*

___, *Jaarverslag van het bestuur over 1978* (Den Haag 1979).

___, *Jaarverslag van het hoofdbestuur over het jaar 1977* (1978).

___, *Samen aan 't werk* (Den Haag 1981).

___, *Vrijheid Werk Samenwerking* (Den Haag 1977).

VVD, *32ste verslag van het hoofdbestuur* (Den Haag 1980).

___, *33ste Jaarverslag van het hoofdbestuur* (Den Haag 1981),

___, *34ste Jaarverslag van het hoofdbestuur* (Den Haag 1982).

Wiegel, Hans, *De geloofwaardigheid van een alternatief* (Den Haag 1974).

___, *Een partijtje libre* (Den Haag 1968).